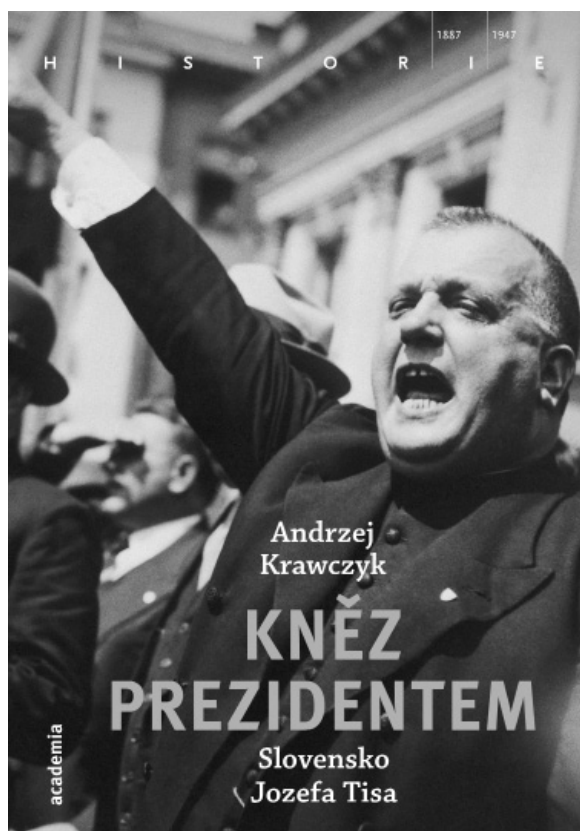

Třikrát o jedné knize

kontrasty – kontexty – konfrontace

KRAWCZYK, Andrzej:

Kněz prezidentem: Slovensko Jozefa Tisa.

Z polského originálu přeložila Michala Benešová.

Edice Historie. Praha, Academia 2019,

361 strana, ISBN 978-80-200-2963-8.

Jozef Tiso pohledem polského historika a diplomata

Aleš Černý

Historický ústav, Filozofická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Historie každého národa má své kladné i záporné hrdiny. Existují také osobnosti, o kterých podobný soud nelze jednoznačně vyřknout. Mezi nejkontroverznější postavy slovenských dějin patří Jozef Tiso (1887–1947). O životě tohoto katolického duchovního a prezidenta Slovenska v letech 1939 až 1945 vzniklo v minulosti několik zásadních prací. Za klasickou lze považovat biografii Ivana Kamence z devadesátých let minulého století.¹ V posledních letech zájem o Tisovu osobnost opět narůstá. Dokumentuje to hned několik publikací, které se snaží postavu prvního slovenského prezidenta znovu problematizovat a přinášejí na ni nové pohledy.² Naposled v roce 2019 vyšel v nakladatelství Academia český překlad Tisovy biografie z pera polského historika Andrzeje Krawczyka s názvem *Kněz prezidentem*.³

Autor, absolvent Varšavské univerzity, při konstrukci textu využil zkušeností, jež nasbíral jako velvyslanec Polska v České republice (2001–2005) a na Slovensku (2008–2012). Přestože se českému a slovenskému prostoru ve své historické práci věnoval již dříve,⁴ je recenzovaná monografie jeho první knihou přeloženou do češtiny. Krawczykova schopnost orientovat se v moderních dějinách území bývalého Československa je velkou devizou knihy. Umožňuje mu po celou dobu děje nevybočovat z role nezaujatého soudce. Sám autor neopomene čtenáři předestřít

¹ KAMENEC, Ivan: *Tragédia politika, kňaza a človeka: Dr. Jozef Tiso 1887–1947*. Bratislava, Archa 1998. Kniha se v roce 2013 dočkala druhého vydání v bratislavském nakladatelství Premedia.

² HRABOVEC, Emília (ed.): *Jozef Tiso: Kňaz a prezident*. Bratislava, Post Scriptum 2017; WARD, James Mace: *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca (NY) – London, Cornell University Press 2013 (v českém a slovenském překladu: *Jozef Tiso: Kněz, politik, kolaborant*. Praha, Slovart 2018; *Jozef Tiso: Kňaz, politik, kolaborant*. Bratislava, Slovart 2018); LAVRÍK, Silvester: *Nedělní šachy s Tisem*. Praha, Argo 2019.

³ Původní vydání: KRAWCZYK, Andrzej: *Słowacja księdza-prezydenta: Jozef Tiso 1887–1947*. Kraków, Znak 2015.

⁴ TÝŽ: *Praska Wiosna*. Warszawa, Volumen 1998.

obtížnost takového postoje, když v jedné části knihy analyzuje vývoj vnímání osobnosti Jozefa Tisa.⁵

Krawczykova práce je strukturována do devíti kapitol. Za nosné lze označit oddíly čtvrtý až osmý, které líčí Tisův život ve válečných letech 1939 až 1945. Úvodní tři kapitoly, popisující mládí a myšlenkové formování kněze, jsou pro ně logickým a srozumitelně podaným vstupem. Sumarizační devátá kapitola, nesoucí název „Kněz Tiso a historie“, je velmi zajímavým završením celé knihy a čtenáři přibližuje možnosti, jak uchopit život Jozefa Tisa jako historický fenomén.

Jozef Tiso se narodil v západoslovenské Bytči jako druhé ze sedmi dětí řezníka Gašpara Jozefa a Terézie Tisových. Oblast byla národnostně převážně slovenská. Přesto si vliv držely zejména maďarské, židovské a německé skupiny obyvatelstva. Jelikož Jozef ve škole dobře prospíval, umožnili mu rodiče vychodit gymnázium v Žilině a následně teologický seminář v Nitře. Poté studoval bohosloví ve Vídni, kde byl v roce 1910 vysvěcen na kněze a získal titul doktora teologie. Po návratu na Slovensko sloužil jako kaplan a vstoupil do uherské Katolické lidové strany. Během první světové války působil střídavě jako polní kaplan a učitel bohosloví v zázemí. Krawczyk v knize upozorňuje na jistý oportunistický rys v Tisově povaze (s. 33–35) a zpochybňuje jeho upřímné vlastenecké smýšlení v tomto období. Jako argument mu slouží fakt, že v oficiálních dokumentech užíval maďarské podoby dvěho jména Tiszó József (s. 32).

Teprve po vyhlášení nezávislého Československa se Tiso vrátil k původní variantě svého jména. Již v prosinci 1918 se zúčastnil prvního sjezdu Slovenské lidové strany, vznikající pod vedením pátera Andreje Hlinky. Stal se tajemníkem nitranského biskupa Karola Kmetka a pravidelně přispíval do stranického tiskového orgánu *Slovák*. V roce 1924 získal stálé místo kněze v Bánovcích nad Bebravou. Od roku 1925 byl poslancem Národního shromáždění. Působil jako předseda poslaneckého klubu strany a krátce zastával pozici ministra školství a tělesné výchovy. V roce 1935 podpořil Edvarda Beneše v prezidentských volbách. Krawczyk v knize prezentuje tezi, že Jozef Tiso ještě na sklonku třicátých

⁵ V tomto ohledu existují dva základní směry. První z nich, reprezentovaný zejména římskokatolickým knězem a historikem Milanem Stanislavem Ďuricou, Jozefa Tisa cíleně adoruje. Prezentuje jej jako politika, který prezidentskými výjimkami zachránil od nástupu do transportů tisíce obyvatel židovského původu a vedl Slovensko skrze velmi temné dějinné období. Ďurica se Tisovi soustavně věnuje od 80. let. (Srv. ĎURICA, Milan Stanislav: *Jozef Tiso, slovenský kňaz a štátnik*, sv. 1: 1887–1939. Abano Terme, Piovan Editore – Centro Studi Europa Orientale 1989; TÝŽ: *Jozef Tiso, 1887–1947: Životopisný profil*. Bratislava, Lúč 2006; TÝŽ: *Jozef Tiso a Židia*. Bratislava, Lúč 2008; TÝŽ: *Jozef Tiso a Vatikán*. Bratislava, Lúč 2013.) Druhý proud je méně tendenční a slovenského prezidenta hodnotí z více aspektů, včetně průkazné vědomé participace Tisa na holokaustu. K této skupině patří například výše uvedení historici Ivan Kamenec či Emília Hrabovcová.

let nebyl přívržencem myšlenky plné slovenské samostatnosti, nýbrž propagoval pouze autonomii v rámci Československa, neboť Slováci podle něj nebyli na vlastní stát ještě dostatečně vyspělým národem (s. 109, 111 a 120). Stejně se o tehdejších Tisových názorech dříve vyjádřil již třeba Ivan Kamenec.⁶ Jakmile však bylo v březnu 1939 nezbytné zvolit mezi nezávislým Slovenskem a jeho téměř jistým začleněním do Německé říše, rozhodl se Tiso pro samostatnost.

Vznikem Slovenského státu (od 21. dubna 1939 Slovenské republiky) byly naplněny aspirace Slováků na odpovědnost za vlastní osud. Nicméně bylo zřejmé, že si nacisté ponechají svůj vliv ve státě jako faktický garant jeho existence. Jelikož vedení republiky spočívalo zčásti v rukou duchovenstva, vztahy Slovenska s Vatikánem byly trvale napjaté. Papež Pius XII. byl rozhodným odpůrcem angažovanosti kněží v politice a obával se spojení politického katolicismu s nacismem.

Slovensko se definitivně zařadilo na stranu Německa útokem na Polsko dne 1. září 1939. Záminkou k akci po boku Hitlera se staly nevelké části Oravy a Spiše, které byly Polsku postoupeny na podzim 1938. Především zásluhou propagandy propuklo v létě 1939 ohledně těchto území ve slovenské společnosti téměř hysterické běsnění. Přestože účast Slováků v bojích byla z vojenského hlediska zanedbatelná, stala se pro existenci první slovenské republiky kompromitující. V Krawczykově publikaci je této problematice zasvěcena pátá kapitola. V této nedlouhé pasáži shledávám podstatný přínos. Autor na pozadí válečných událostí reflektuje jak slovenský, tak polský pohled na věc a čtenáři je srozumitelně přibližuje. K této historické epizodě sice byly publikovány dva samostatné sborníky,⁷ ale ostatní Tisovy životopisy ji zmiňují jen okrajově nebo ji zcela pomíjejí.

Míra suverénního počínání Tisovy administrativy kopírovala trend úspěchu německých vojenských akcí. Nacisté se po zastavení fronty v Sovětském svazu vymezovali vůči Slovákům stále agresivněji, a to i přes Hitlerovy překvapivé sympatie k Tisově osobě. Schopnost reálné ovlivňovat chod věcí ztratil státní aparát definitivně po vypuknutí Slovenského národního povstání, které bez německé pomoci nedokázal potlačit. Následné ocenění německých vojáků přímo z rukou slovenského prezidenta bylo jasným gestem vazalství.

Obšírně se Andrzej Krawczyk vyjadřuje k židovskému tématu. Předkládá argumenty pro tvrzení, že Tiso zcela vědomě umožnil deportace osob židovského původu do koncentračních táborů, přičemž si také plně uvědomoval důsledky

⁶ KAMENEC, I.: *Tragédia politika, kňaza a človeka*, s. 59.

⁷ KÁZMEROVÁ, Ľubica – ORLOF, Ewa a kol.: *Slovensko-poľské vzťahy 1918–1945 očima diplomatov: Venované 100. výročiu narodenia prof. Henryka Batowského*. Bratislava, Historický ústav SAV 2008; MAJERIKOVÁ-MILITORIS, Milada (ed.): *Nepokojná hranica: Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie „Slovensko-poľské vzťahy v rokoch 1937–1947“, uskutočnenej 3. októbra 2009 v Spišskej Belej*. Krakov, Spolok Slovákov v Poľsku 2010.

svého konání (s. 282–284). Jeho antisemitismus přitom dokládá četnými vyjádřeními z meziválečného i válečného období (s. 215), v nichž se nejednou dovo-
lával křesťanské zásady o lásce k bližnímu, ovšem ve zcela zdeformované po-
době (s. 253). Těmito závěry se autor jednoznačně staví do opozice vůči Milanu
Đuricovi. Na druhou stranu připouští, že otázka prezidentských výjimek ze za-
řazení do židovských transportů zůstává nejednoznačná a diskutabilní.

V deváté kapitole Andrzej Krawczyk bilancuje. Jozefa Tisa vidí velmi plas-
ticky. Je pro něj umírněným konzervativním politikem, hledajícím kompromis,
jenž vždy jednal smířlivěji než Vojtech Tuka a Alexander Mach, kteří jako další
vrcholní představitelé Slovenské republiky zcela propadli ideologii nacismu. Zá-
roveň ale soudí, že Tisova role Hitlerova spojence a podílníka na holocaustu slo-
venských Židů je nezpochybnitelná. Po skončení druhé světové války se americ-
kým zpravodajským jednotkám podařilo Tisa dohledat a zatknout v Bavorsku.
Byl vydán do Československa a souzen retribučním soudem za trestné činy zra-
dy a kolaborace. Patnáctého dubna 1947 Národní soud v Bratislavě vynesl rozsudek
smrti, přestože za bývalého slovenského prezidenta intervenovali mnozí vysocí
církvní představitelé. Milost nebyla udělena. Rozsudek byl vykonán o pouhé
tři dny později a Tisovy ostatky pohřbeny na Martinském hřbitově v Bratislavě.

Monografie Andrzeje Krawczyka je ideově i metodologicky přínosná, na hod-
notě jí však bohužel ubírá faktografická nepřesnost. Nutno poznamenat, že re-
dakční práce v tomto ohledu působí odbytě. Výběrově: Milan Hodža zastával
premiérský úřad v letech 1935 až 1938, nikoliv 1935 až 1939 (s. 56); nitranské
slavnosti v roce 1933 byly uspořádány k jedenáctistému výročí vysvěcení tam-
ního kostela, ne k výročí křtu knížete Pribiny (s. 80); národní demokraté nebyli
středovou stranou, nýbrž se řadili na pravou stranu politického spektra (s. 82);
atentát na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha byl vykonán
v květnu 1942, nikoliv 1941 (poznámka na s. 139); protektorátní prezident Emil
Hácha nebyl zabit, ale zemřel na zápal plic ve vězení (s. 150); vatikánský diplo-
mat Giuseppe Burzio neměl hodnost nuncia, což autor sám zmiňuje, přesto ozna-
čení v knize dál užívá (s. 269–270). Pro vyznění textu je ovšem zásadní, že žádá
z faktografických chyb nedeformuje obraz Jozefa Tisa.

Recenzovaná publikace sice není po faktografické stránce příkladná, její přínos
ale tkívá především v nových pohledech a zajímavých otázkách, které si Andrzej
Krawczyk pokládá: Nakolik spolu koresponduje vypjaté vlastenectví a křesťanské
hodnoty? Opravňuje člověka starost o svůj národ k diskriminaci národa jiného?
Kde je hranice mezi náboženstvím a ideologií? Odpovědět na podobné otázky
není snadné. Autor v knize předkládá argumenty, které čtenáři umožní vlastní
soud. Striktně se však zdržuje vlastního hodnocení a minulost popisuje nezau-
jatě. Monografii Andrzeje Krawczyka *Kněz prezidentem* proto považuji za zdařilý

příspěvek do historické produkce o této kontroverzní osobnosti i válečné Slovenské republice, která navíc přesvědčí mimořádně čtivým podáním.

Abstract

*The subject of the review is a biography of the Slovak Catholic priest and politician Jozef Tiso (1887–1947). Tiso was the head of the independent Slovak Republic from 1939 to 1945 under the patronage of Nazi Germany and was executed as a collaborator in April 1947, following a judgment of the National Court in Bratislava. The book *Kněz prezidentem: Slovensko Jozefa Tisa* [Priest as President: Jozef Tiso's Slovakia] is a translation of the Polish original *Słowacja księdza-prezydenta: Jozef Tiso 1887–1947* (Kraków, Znak 2015). Its author, Andrzej Krawczyk, is a Polish historian and diplomat, the former ambassador to the Czech Republic and then to Slovakia. The reviewer criticizes the publication for its factual shortcomings but sees its contribution in its new perspectives and interesting questions as well as in its very readable presentation. In the reviewer's opinion, the author is well versed in the modern history of the territory of the former Czechoslovakia and does not deviate from the role of an unbiased observer. In the dispute between Tiso's historical apologists and critical biographers, however, Krawczyk is much closer to the latter group. He considers the first Slovak president to be a moderate conservative politician looking for a compromise, but also gives evidence of Tiso's anti-Semitism, his responsibility for the alliance with Nazi Germany, and of his conscious participation in the Holocaust of Slovak Jews.*

Keywords / Klíčová slova:

Slovakia; Slovak Republic 1939–1945; Jozef Tiso; Catholicism; Jews; antisemitism; Holocaust; World War II
Slovensko; Slovenská republika 1939–1945; Jozef Tiso; katolicismus; Židé; antisemitismus; holokaust; druhá světová válka

Nová Tisova biografia nedosahuje úroveň dnešného historického poznania

Miloslav Szabó

Katedra germanistiky, nederlandistiky a škandinavistiky, Filozofická fakulta
Univerzity Komenského v Bratislave

Jozef Tiso (1887–1947), katolícky kňaz, vedúci politik Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) a prezident Slovenskej republiky v rokoch 1939 až 1945, polarizoval v druhej polovici dvadsiateho storočia nielen československú politiku, ale aj dejepisectvo. Tiso bol po druhej svetovej vojne odsúdený na smrť a popravený za vlastizradu a kolaboráciu s nacistickým Nemeckom. Jeho životopisy začali písať jeho niekdajší stúpenci, zväčša v emigrácii, pričom ich motivácia nebola primárne vedecká, ale apologetická.¹ Tiso v podmienkach socialistického Československa stelesňoval „klérofašizmus“ – pomocou tohto pojmu ideológie komunistického režimu neodsúvali na „smetisko dejín“ iba ľudácky režim, ale aj katolícku cirkev – ako nik iný, čo pred rokom 1989 znemožňovalo akýkoľvek objektívny vedecký pohľad na jeho osobu, a tento stav sa nezmenil ani krátko po revolúcii.² V roku 1992 sa v Bratislave konala prvá konferencia o Tisovom živote, politickom myslení a pôsobení, na ktorej došlo ku konfrontácii kritických a apologetických postojov k tejto rozporuplnej osobnosti. Zborník z tejto konferencie suploval Tisov životopis prinajmenšom do roku 1998, keď ho doplnila životopisná esej historika Ivana Kamenca.³ Na vedeckú biografiu sme si museli

¹ Táto tendencia znovu ožila po roku 1989. Pozri ĎURICA, Milan Stanislav: *Jozef Tiso, 1887–1947: Životopisný profil*. Bratislava, Lúč 2006 (5. vydanie 2017). Celkom v apologetickom duchu sa nesú príspevky najnovšieho konferenčného zborníka: HRABOVEC, Emília (ed.): *Jozef Tiso: Kňaz a prezident*. Bratislava, Post Scriptum 2017.

² Pozri RYCHLÍK, Jan: Jozef Tiso: Můj nepřítel, tvůj hrdina? In: *Soudobé dějiny*, roč. 25, č. 3–4 (2018), s. 348–365.

³ BYSTRICKÝ, Valerián (ed.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu: Zborník materiálov z vedeckého sympózia Časť-Papiernička, 5.–7. mája 1992*. Bratislava, Slovak Academic Press 1992; KAMENEC, Ivan: *Tragédia politika, kňaza a človeka: Dr. Jozef Tiso, 1887–1947*. Bratislava, Archa 1998 (2., doplnené vydanie Bratislava, Premedia 2013).

počkať až do roku 2013, keď knižne vyšla dizertácia amerického historika Jamesa M. Warda, dostupná tiež v českom a konečne aj v slovenskom preklade.⁴

Ward svojou biografiou nastavil latku vysoko a všetky ďalšie Tisove životopisy sa s touto skutočnosťou chtiac-nechtiac musia vyrovnávať. Ako prvá sa na to podujíma kniha poľského diplomata Andrzeja Krawczyka, ktorej český preklad vyšiel vo vydavateľstve Academia. Krawczyk bol veľvyslancom v Českej republike aj na Slovensku, kde dokonca prednášal na univerzite o poľskej histórii. Jeho kniha je určená poľskému – nielen v striktnom zmysle akademickému – publiku. Nejde o vedeckú biografiu a podľa toho ju treba aj posudzovať. Popri príbehu Jozefa Tisa obšírne rozpráva aj dejiny neskorej habsburskej monarchie, medzivojnového Československa a najmä Slovenskej republiky. Protagonista rozprávania sa pritom v dlhých pasážach z dejín vytráca, aby do nich niekedy aj po desiatich stranách odbočiek a kontextualizovania opäť „vhuhol“. Tiso je najviac prítomný v prvých kapitolách o mladosti a začiatkoch kariéry, no ako sa čitateľ blíži k rokom 1938 a 1939, teda k vzniku Slovenského štátu, s ktorým je ako prezident a „vodca“ nerozlučne spätý, je ho v rozprávaní čoraz menej. Tiso sa takpovediac opäť vynorí až v závere, keď sa jeho dni spočítavajú a začína sa „posmrtný život“ v spomienkach pamätníkov a budúcich generácií.

Krawczykova koncepcia, ktorou vychádza v ústrety čitateľom-krajanom bez akejkoľvek znalosti problematiky, sa odráža aj v práci s literatúrou a prameňmi. Uvádza svoje zdroje veľmi riedko, v prvých kapitolách takmer vôbec, dokonca ani u doslovných citátov. S pribúdajúcimi stranami sa to trochu lepšie, no pri mnohých informáciách aj tak zostáva nejasné, odkiaľ ich autor čerpal. Ide pritom často o zásadné veci, nielen nejaké vedľajšie dejové línie. Čo sa týka primárnych prameňov, dajú sa zrátať na prstoch jednej ruky. Archívne zdroje sú zúžené na materiály z povojnového procesu a odkazy na diplomatickú korešpondenciu z vatikánskeho archívu, tu sa však človek pýta, prečo autor necituje zo slovenského prekladu oficiálnej edície,⁵ respektíve ako sa k novým prameňom (ak nejaké má) dostal. Okrem toho odkazuje na staršie, prevažne slovenské edície prameňov a na niekoľkých miestach aj na poľský preklad Goebbelsových

⁴ WARD, James Mace: *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca (NY) – London, Cornell University Press 2013. Pozri aj recenziu v tomto časopise: SZABÓ, Miloslav: Prelomová americká biografija Jozefa Tisa. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1 (2015), s. 197–202. Český a slovenský preklad: WARD, James Mace: *Jozef Tiso: Kněz, politik, kolaborant*. Praha, Slovart 2018; TÝŽ: *Jozef Tiso: Kňaz, politik, kolaborant*. Bratislava, Slovart 2018.

⁵ KAMENEC, Ivan – PREČAN, Vilém – ŠKORVÁNEK, Stanislav (eds.): *Vatikán a Slovenská republika 1939–1945: Dokumenty*. Bratislava, Slovak Academic Press 1992.

denníkův (prekladateľka opakovane ľutuje, že v českom preklade denníkov⁶ nevedela príslušné miesta nájsť). Primárnym zdrojom, z ktorého Krawczyk cituje najviac, zostáva dobová tlač, presnejšie denník HSLS *Slovák*. Sekundárnu literatúru autor pozná a niekedy aj uvádza. Napriek tomu zostáva nepochopiteľné, prečo sa odkaz na zásadnú Wardovu biografiu objavuje až na stranách 255 a 283, kde Krawczyk len tak mimochodom spochybňuje Wardovo „prvenstvo“ objavu jedného z najdôležitejších prameňov o Tisovom ústretovom prístupe k deportáciám slovenského židovského obyvateľstva – ako inak, bez presných dokladov. Potom sa už s odkazmi na doteraz najvýznamnejšiu a vlastne prvú a jedinú vedeckú biografiu Jozefa Tisa nestretávame – nedostala sa ani do „vybranej bibliografie“!

Andrzej Krawczyk sa podujal na neľahkú úlohu ukázať Jozefa Tisa v objektívnom svetle, bez demonizovania charakteristického pre jeho ideologických protivníkov, ale taktiež bez chválospevov, aké vynášajú jeho nekritickí, nemenej ideologickí obrancovia. Do tohto obrazu však neprispel fakticky žiadnym novým zistením, nanajvýš morálnymi súdmi (hoci, najmä v otázke spoluzodpovednosti Tisa za slovenský holokaust, oprávnenými). Nekritické preberanie starších hypotéz a domnienok niekedy prechádza do generalizujúcich súdov, ktoré sa nedajú overiť. Jedným z najvypuklejších dokladov tohto prístupu je prehánanie vplyvu Karla Luegera, vedúcej postavy viedenského antisemitského hnutia z konca 19. storočia a neskoršieho starostu metropoly monarchie. Krawczyk vplyv „učiteľa“ a „žiaka“ zhrňuje v nasledujúcej vete: „Když dnes čteme charakteristiku postojů Karla Luegera, nelze se zbavit dojmu, že se jedná o popis názorů a osobnosti Jozefa Tisa.“ (s. 31) Závažnosť Krawczykovho „dojmu“ si uvedomíme, keď si spomenieme, ako krátko predtým napísal, že Lueger je vraj „mnohými pokládáný za jednoho z ideových předchůdců Adolfa Hitlera“ (s. 29). Táto „genealógia“ je problematická hneď z viacerých dôvodov: Lueger bol populista, ktorý sa na ceste k moci síce rád utiekal k antisemitizmu, no určite nebol jeho ideológom, na to mal v hnutí iných – v čase, keď Tiso študoval vo Viedni, sa navyše ako vážený a zodpovedný starosta už miernil. Predovšetkým však nemáme k dispozícii žiadne svedectvo o tom, ako Tiso svoj údajný vzor vnímal. Protižidovským postojom a agitácii sa navyše darilo aj v prostredí uhorského katolicizmu – o tom sa z Krawczykovej knihy nedozvieme nič. Prvé Tisove radikálne prejavy antisemitizmu na konci prvej svetovej vojny, bez ktorých sa sotva dá pochopiť jeho radikalizovanie po roku 1938 a ktorým Ward venoval celú kapitolu, Krawczyk len spomenie. Niektoré jeho formulácie sú okrem toho dosť nešťastné, keďže nereflektujú antisemitské stereotypy, v tomto prípade takzvaný židobolševizmus: „Jozef Tiso mohl bolševickou

⁶ GOEBBELS, Joseph: *Deníky*, sv. 1–5: 1924–1945. Ed. Ralf Georg Reuth. Praha, Naše vojsko 2009–2010. Poľská edícia denníkov nie je s českou totožná.

revoluci v Maďarsku skutočne vnímať ako židovský útok na kresťanství,“ píše napríklad (s. 61).

Ďalším problémom je rozkolísaná terminológia knihy. Vzhľadom na autorov zámer nájsť zlatú strednú cestu medzi Tisovým zavrňovaním a vynášanim do neba je trochu zavádzajúce používať pojem „vlastenectvo“, očividne na vyváženie negatívne znejúceho slova „nacionalizmus“. „Tato kniha je smutným príbehom o vlastenectví, jež se v těžkých dobách dostalo na scesti,“ čítame hneď na strane 15 a ďalšie príklady nasledujú. Teleologicky pôsobí názov prvej kapitoly „Zrození slovenského vlastence“; neskorší Tisov rival Vojtech Tuka sa vraj počas prvej svetovej vojny preorientoval na „slovenské vlastenectví“ (s. 71); bratia Ferdinand a Juraj Ďurčanskí pochádzali „ze známé vlastenecky, až nacionalisticky (!) orientované rodiny“ (s. 85, pozn. 15); mesto Ružomberok „bylo pokládáno za baštu a rodiště slovenského katolického patriotismu“ (s. 110); niekdajší predseda Matice slovenskej Marián Tkáč býva „obviňovaný některými z nacionalismu“ (s. 187, pozn. 72.) Podobne je to s ďalším pojmom, na ktorom Tiso staval svoj svetonázor. „Křesťanské hodnoty“ Tiso ako kňaz vraj bral „vážně“, na rozdiel od „radikálov“ typu premiéra Vojtecha Tuku alebo vodcu Hlinkovej gardy a ministra vnútra Alexandra Macha, ktorí „katolictví chápali jako obecné ideové zázemí, a nikoli jako zdroj každodenní inspirace“ (s. 171).

Dôsledkom tohto pojmového tápania je neschopnosť uchopiť dynamiku Tisovho ideologického vývinu. Ako si správne všimol James Ward, Tiso reagoval na radikálnych rivalov, ktorí – posmelení Hitlerom – od roku 1940 hlásali „slovenský národný socializmus“, vlastným radikalizovaním („klin sa klinom vybíja“). Tisov katolicizmus preto nezostával hodnotovo ukotvený, ale naopak – politizoval (fašizoval) sa, čo sa prejavilo úplným obratom v chápaní štátu, ktorý Tiso po roku 1939 už nepodriaďoval autorite cirkvi, ako tvrdí Krawczyk (s. 172). Ďalším symptómom tejto fašizácie bol odklon od katolíckej sociálnej náuky a korporativizmu a ich nahradzovanie nacistickou sémantikou „práce“. Krawczyk pred týmito kľúčovými posunmi bezradne stojí a zamieňa si ich s „vlasteneckými a katolíckymi motívami“ (s. 184). Vzhľadom na to neprekvapuje, že sa spolu s apologetickým historikom Milanom Stanislavom Ďuricom odvoláva na spravodajské materiály z okruhu Hlavného úradu ríšskej bezpečnosti (*Reichssicherheitshauptamt*) a SS bez toho, aby analyzoval ideologické mechanizmy stotožňovania „klerikalizmu“ s „demokraciou“, „liberalizmom“ a „bolševizmom“ v ideológii nacistických radikálov (s. 180–181). Autor ako by si túto metodologickú a teoretickú slabinu Ďuricovho výskumu neuvedomoval, hoci formálne jeho prístup kritizuje. Rovnako mu uniká, že Tisom preferované pojmy ako „ľudové Slovensko“ reflektujú radikálnu nacionalistickú, ba až rasistickú sémantiku (Tiso sa v svojich prejavoch neodvoláva na *Volk* v zmysle *demos*, ale apeluje na významové posuny signalizované pojмами *Volkstum* a *völkisch*).

Popri ťažko uveriteľných omyloch, akým je úplne zavádzajúci opis okolností vzniku Slovenského národného povstania a aktivít divízií slovenskej armády dislokovaných na východnom Slovensku bezprostredne pred jeho vypuknutím,⁷ je Krawczykov text plný faktických chýb, ale aj interpretačných protiřečení. Uvádžam ich postupný zoznam bez nároku na úplnosť: Vavro Šrobár sa po voľbách v roku 1906 do uhorského parlamentu nedostal (s. 38); nazývať slovenských ľudákov „kresťansko-demokratictí politici soustředění kolem Andreje Hlinky“ (s. 59) je čudný anachronizmus; historici dnes už nepochybujú o tom, že Vojtech Tuka bol maďarský špión (s. 72–73); Milan Hodža nepôobil ako „poradca“ následníka trónu Františka Ferdinanda (s. 74); postoj pápeža Pia XI. k Židom a antisemitizmu nebol od začiatku taký jednoznačný ako v posledných rokoch života (s. 79); agrárici neboli „česká“ strana (s. 86); komunisti a socialisti v roku 1936 neútočili proti ľudákovi „pod heslem ‘boje s klerofašismem’“ (s. 89); „otázka postavení Slovenska v rámci společného státu“ nebola „hlavním národnostním problémem Československa“ ani pred piešťanským zjazdom HSLS v roku 1936 (s. 94); dá sa z volebných výsledkov bezprostredne vyvodiť, že v tridsiatych rokoch „ľudácká ideologie ovlivňovala téměř polovinu slovenské společnosti“, hoci by sme do nej aj „nepočítali Maďary, Židy a karpatské Němce“? (s. 96); polovojenská organizácia Rodobrana raz vznikla podľa vzoru „Hitlerových SA“ (s. 71), na inom mieste podľa „italských fašistických Černých košíl“ (s. 107); Tuka vraj najskôr v roku 1937 dostal amnestiu, potom sa ale vrátil z väzenia v októbri 1938 (s. 127); „Tiso s Ďurčanským odletěli 19. října [1938] na jednání s Ribbentropem“ (s. 124), o návšteve Tisa v Berlíne 13. marca 1939 sa však dočítame, že „pro Jozefa Tisa to byl vůbec první let v životě“ (s. 142).

O prípravách na vojnu proti Poľsku v septembri 1939 autor píše: „Je zajímavé, že velká část protipolských hesel upozorňovala na to, že z Polska, konkrétně z Haliče, přicházejí na Slovensko Židé, kteří později ‘parazitují na práci Slováků.’“ (s. 157) Je to zaujímavé preto, že to bola pravda, alebo preto, lebo šlo o hlboko zakorenený predsudok? Po vypuknutí Slovenského národného povstania Tiso 5. septembra 1944 odvolal premiéra Tuku „jako výrazně proněmeckého politika“ (s. 191) – znamená to, že Tukov nástupca a prezidentov menovec, „umierený“ Štefan Tiso mal protinemecké postoje? Uhorský parlament neudelil Židom „plná občanská práva“ v roku 1896 (s. 213), ale už v roku 1867; a po tomto roku neprichádzala „na slovenská území nová vlna židovských přesídlenců, tentokrát z chudé polské Haliče“ (s. 214). V roku 1919 nebola založená „ústřední slovenská židovská organizace – Národní federace slovenských Židů“ (s. 215), ale

⁷ Pozri DRÁBIK, Jakub: Tisove hriechy nie je možné odpustiť. In: *Historyweb* [online], 10. 04. 2020. [Cit. 2022-01-31.] Dostupné z: <https://historyweb.dennikn.sk/clanky/detail/tisove-hriechy-nie-je-mozne-odpustit>.

v skutočnosti šlo o výlučne sionistickú organizáciu Národný zväz Židov pre Slovensko (*Volksverband der Juden für die Slowakei*). Ulice slovenských miest v polovici tridsiatych rokov neboli laboratóriom bojového umenia *krav maga* (s. 215), v slovenských archívoch aspoň o tom nie sú záznamy. „Arizácie“ ako „aspekt holokaustu“ neboli „slovenským špecifikom“ (s. 217) a *Obchod na korze* nie je „slovenský film“ (s. 218). Autor v kontexte protižidovských nariadení píše, že „protižidovské smýšlení prekračovalo hranice klasického antisemitizmu“ (s. 219) – čo je „klasický antisemitizmus“? Zavádzajúca je veta: „Mezi válkami, kdy Československo realizovalo protináboženskou politiku (!), se mezi inteligencí a ve střední vrstvě vytvořila skupina lidí, kteří se zřekli víry a sami sebe označovali za osoby ‘bez vyznání’.“ (s. 221) Prvá Československá republika rešpektovala náboženskú slobodu a kategória ľudí bez vyznania nebola žiadnou novinkou, v Uhorsku existovala už od deväťdesiatych rokov 19. storočia.

Krawczyk vyslovuje „údiv“ nad Tisovým „přirovnáním“ deportácií slovenských Židov „k situaci Židů v Sovětském svazu“ (s. 253). Neuvádza ale – a asi ani nevie – že Tisov odkaz na sovietsku autonómnu zónu Birobidžan fungoval medzi ľudákymi antisemitmi ako cynická šifra „riešenia židovskej otázky“ už od roku 1937, keď sa ňou „preslávil“ radikál Karol Sidor počas vystúpenia v zahraničnom výbore československého parlamentu. List spišského biskupa Jána Vojtaššáka ministrovi vnútra Alexandrovi Machovi „o plynových komorách v Auschwitzu a o osude Židů“ (s. 273) sa doteraz nenašiel, takže nevieme, či naozaj existoval – je možné, že ide o podvrh na obranu antisemitu Vojtaššáka. Správa Rudolfa (Rezső) Kasztnera je historický prameň, ktorý treba skúmať kriticky – aj vzhľadom na niektoré stereotypné formulácie ako „židovskí revolucionári“; nestačí zdôrazňovať, že Kasztner bol „bezpochyby kompetentní osoba“ (s. 278). Delenie bádateľov o holokauste na „intencionalistov“ (v chybnom preklade „internacionalistov“, s. 285) a „funkcionalistov“ zo sedemdesiatych a osemdesiatych rokov minulého storočia je v súčasnosti už prekonané a na situáciu na Slovensku sa navyše ťažko aplikuje. Reakcie na Tisovo odsúdenie a popravu treba brať ako doznievanie, respektíve „obrodzenie“ jeho kultu vo forme „politicko-sakrálneho martýria“⁸ – sugestívne opisy jeho popravy („v jednom okamžiku začala jedna z dozorkyň plakat a po ní celý zástup ďalších dozorců“, s. 301) a tvrdenia, že tieto udalosti znamenali „konec demokracie na Slovensku“ (s. 302), sú vodou na mlyn Tisovým apologétom. Slovenská republika v rokoch 1939 až 1945 nebola „státom odvolávajícím se na katolickou víru“ (s. 303) a socialistické Československo pred rokom 1968 nesmerovalo „pozvolna k čechizaci všech občanů“ (s. 305). Pravdivá nie je ani nasledujúca veta: „Představitelé států Varšavské smlouvy využili po 21. srpnu 1968 jistého

⁸ HRUBOŇ, Anton: Budovanie kultu Jozefa Tisa. In: *Kultúrne dejiny*, roč. 8, č. 2 (2017), s. 213–239, tu s. 214.

zanedbání národnostní politiky v Československu a v roce 1969 iniciovali federalizaci země.“ (s. 305) Federalizácia Československa bola súčasťou vnútorného demokratizačného procesu a nediktovalo ju zahraničie.

Kniha Andrzeja Krawczyka napriek akiste úprimnej snahe dopátrať sa historickej pravdy nespĺňa nároky vedeckej biografie a treba ju zaradiť skôr do oblasti *public history*. Ani to však neospravedlňuje vyššie uvedené chyby a nedostatky, hoci niektoré z nich pravdepodobne vyplynuli z chýb prekladateľky. Ešte povážlivejšie sa mi javí, že kniha poskytuje oporné body pre bývalých politikov ako Ján Čarnogurský, ktorý sa svojím ideologickým pohľadom na dejiny vôbec netají. Čarnogurského pochvalné konštatovanie, že „Krawczyk zachytil Jozefa Tisa v najúplnejších dobových súvislostiach“,⁹ vo svetle kritickej historiografie neobstojí. Otázkou na samostatnú diskusiu je, čo vydávaním podobných publikácií sleduje vydavateľstvo Academia.

Abstract

The subject of the review is a biography of the Slovak Catholic priest and politician Jozef Tiso (1887–1947). Tiso was the head of the independent Slovak Republic from 1939 to 1945 under the patronage of Nazi Germany and was executed as a collaborator in April 1947, following a judgment of the National Court in Bratislava. The book Kněz prezidentem: Slovensko Jozefa Tisa [Priest as President: Jozef Tiso's Slovakia] is a translation of the Polish original Słowacja księdza-prezydenta: Jozef Tiso 1887–1947 (Kraków, Znak 2015). Its author, Andrzej Krawczyk, is a Polish historian and diplomat, the former ambassador to the Czech Republic and then to Slovakia. According to the reviewer, the attempt to show the personality of Jozef Tiso in an objective light, without demonizing or praising him, is sincere and sympathetic, but unfortunately the author contributes almost no new findings to our understanding of Tiso. Moreover, the terminological ambiguity prevents him from grasping the dynamics of Tiso's ideological development. The book includes several factual errors and some contradictions, which cannot be justified even by the fact that this is not a scholarly study, but rather a popular publication intended for a foreign audience.

⁹ ČARNOGURSKÝ, Ján: Nová kniha o prezidentovi Tisovi. In: *Denník Postoj* [online], 08. 01. 2020. [Cit. 2022-01-31.] Dostupné z: <https://www.postoj.sk/50476/nova-kniha-o-prezidentovi-tisovi>. Krawczyk a Čarnogurský udržiavajú priateľské kontakty už desaťročia. Pozri interview Miriam Zsilleové a Malgorzaty Wojcieszynské s Krawczykom: Nie som obyčajný diplomat. In: *Denník SME* [online], 20. 09. 2009. [Cit. 2022-01-31.] Dostupné z: <https://www.sme.sk/c/4084556/nie-som-obycajny-diplomat.html>.

Keywords / Kľúčové slová:

Slovakia; Slovak Republic 1939–1945; Jozef Tiso; Catholicism; Jews; antisemitism; Holocaust; World War II

Slovensko; Slovenská republika 1939–1945; Jozef Tiso; katolicizmus; Židia; antisemitizmus; holokaust; druhá svetová vojna

Pokus o objektívny pohľad na Jozefa Tisa

Michaela Lenčéšová

Katedra historických vied, Fakulta humanitných štúdií Univerzity Karlovy

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

V rokoch 2018 a 2019 si český čitateľ mohol vybrať hneď z dvoch knižných novínok o Jozefovi Tisovi od zahraničných historikov. Prvou je český preklad Tisovej biografie od amerického historika Jamesa Warda *Jozef Tiso: Kněz, politik, kolaborant*, ktorá bola publikovaná v angličtine v roku 2013 a vyšla tiež slovensky.¹ Druhou je recenzovaná kniha poľského historika Andrzeja Krawczyka *Kněz prezydentem: Slovensko Jozefa Tisa*, vydaná pôvodne v roku 2015.² Kým prvá menovaná je založená na primárnom výskume, predstavuje zatiaľ najdôslednejšie spracovanú Tisovu biografiu a prináša nové poznatky, druhá má skôr kompilačný charakter, je postavená prevažne na publikovaných prameňoch a obsahuje aj niektoré neaktuálne a dnes už prekonané tézy. Krawczykova kniha pritom nie je ani prvou monografiou o Jozefovi Tisovi v poľskom prostredí. Už v roku 2001 vyšiel v Poľsku preklad Tisovej biografie od slovenského historika Ivana Kamenca *Tragedia polityka, kňaza a człowieka*.³

Recenzovaná kniha pozostáva z deviatich kapitol, v ktorých autor chronologicky popisuje Tisovu politickú dráhu. „Zrod slovenského vlastenca“ hľadá v prostredí uhorského katolicizmu. Tisovo pôsobenie v parlamentnej opozícii, v československej vláde a jeho cestu do pozície predsedu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ) sleduje v širšom kontexte československej politiky a vývoja vo vnútri HSLŠ v medzivojnovom období. Najviac priestoru je v knihe samozrejme

¹ WARD, Mace James: *Jozef Tiso: Kněz, politik, kolaborant*. Praha, Slovart 2018. Pôvodné vydanie: *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca (NY) – London, Cornell University Press 2013. Slovenský preklad: *Jozef Tiso: Kňaz, politik, kolaborant*. Bratislava, Slovart 2018. Pozri recenziu anglického vydania v tomto časopise: SZABÓ, Miloslav: Prelomová americká biografia Jozefa Tisa. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1–2 (2015), s. 197–202.

² KRAWCZYK, Andrzej: *Słowacja księdza-prezydenta: Jozef Tiso 1887–1947*. Kraków, Znak 2015.

³ KAMENEC, Ivan: *Tragedia polityka, księdza i człowieka: Jozef Tiso 1887–1947*. Warszawa, Neriton 2001; pôvodné vydanie: *Tragedia polityka, kňaza a człowieka: Dr. Jozef Tiso 1887–1947*. Bratislava, Archa 1998.

venované najkontroverznejšej etape Tisovho života, keď stál ako katolícky kňaz na čele kolaborantského slovenského štátu, a predovšetkým keď sa svojimi rozhodnutiami zapojil do holokaustu. V poslednej kapitole autor približuje nielen povojnový proces s Tisom, ale aj jeho „miesto v povedomí Slovákov“.

Andrzej Krawczyk prezentuje Tisa ako predstaviteľa politického katolicizmu. Podobne ako Kamenec s Wardom, aj on viackrát v monografii zdôrazňuje, že Tisovou veľmi typickou politickou črtou bola pragmatickosť, hľadanie kompromisov a snaha dosiahnuť dohodu za každú cenu. Táto stránka jeho osobnosti sa podľa neho prejavila aj v politickej stratégii, ktorú Tiso aplikoval v mocenskom súboji s radikálnou frakciou HSĽS od leta 1940 a potom, čo predseda slovenskej vlády Vojtech Tuka vyhlásil začiatok „éry slovenského národného socializmu“, v ktorej sa nemecký nacizmus zrejme najintenzívnejšie napodobňoval a prenášal do slovenského prostredia.⁴ Otázka osvojovania si fašizmu slovenskými konzervatívnymi elitami je dôležitou súčasťou výskumu dejín slovenského štátu. Najnovší výskum ukazuje, že postoje slovenských katolíkov k fašizmu neboli obmedzené len na jeho absolútne prijatie alebo absolútne odmietnutie, ale je možné identifikovať rozličné pokusy o mix katolicizmu a fašizmu.⁵ Na strane 167 Krawczyk píše, že „Tisova vize ‘nového Slovenska’ spočívala na predstave autokratického, silného a dobre fungujúceho štátu a bola spojením kresťanského socializmu, slovenského nacionalizmu, totalitarizmu, fašistického korporativizmu a nemeckého národného socializmu podľa vzoru Adolfa Hitlera“. V knihe však autor neformuluje, čo konkrétne považuje na Tisovej predstave za fašistické. Spomínanú Tisovu reakciu na vyhlásenie „éry slovenského národného socializmu“ interpretuje tak, že „Tiso nesouhlasil s nacistickým importom do slovenského prostredia, snažil sa myšlienky radikálov mírniť, avšak bez toho, aby s nimi vstúpil do polemiky. Ve svojich článkoch z toho obdobia sa měl Tiso snažiť vyzdvihovať vlastnecke a katolícke motivy, resp. ty, ktoré sa vzťahovali k ‘poctivé a svědomité’ práci pro dobro národa.“ (s. 183–184) V súvislosti s Tisovou snahou o dosiahnutie ďalšieho kompromisu Krawczyk dokonca uvádza, že „Tiso měl kapitulovat před Tukou, když začal propagovat heslo ‘Tiso, Tuka, jedna ruka’“ (s. 181). Historik James Ward tiež tvrdí, že Tiso sa vymedzoval voči Tukovej verzii „slovenského národného socializmu“, no zároveň podľa neho prišiel so svojou vlastnou

⁴ Pozri SZABÓ, Miloslav: Kritická diskusia, alebo apológia? In: *Dějiny – teorie – kritika / History – Theory – Criticism*, roč. 17, č. 1 (2020), s. 112–136; KAMENEC, Ivan: Etapy vnútropolitického vývoja. In: HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan (eds.): *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, Veda 2015, s. 158–170.

⁵ V tomto smere je dôležitý hlavne „hybridný prístup“, ktorý prináša Miloslav Szabó v monografii *Klérofašisti: Slovenskí kňazi a pokúsenie radikálnej politiky (1935–1945)*. Bratislava, Slovart 2019. Pozri recenziu v tomto časopise: LENČEŠOVÁ, Michaela: Zásadný posun vo výskume slovenského štátu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 27, č. 2 (2021), s. 532–541.

alternatívou slovenskej verzie nacizmu v podobe „ľudového Slovenska“, ktorú prezentoval ako vyústenie sociálnej politiky HSLS z predchádzajúceho obdobia, založenej na sociálnom učení cirkvi. Tisova predstava kompromisu preto nespočívala v akomsi defenzívnejšom presadzovaní katolíckych požiadaviek oproti radikálom, ktorí sa snažili zavádzať nacizmus, ale v pokuse o vytvorenie vlastného synkretizmu medzi katolicizmom a nacizmom.⁶

Nejasný zostáva aj spomínaný Tisov etatizmus. Kým na strane 167 Krawczyk píše, že Tiso si prial silný štát, na strane 172 už Tiso podľa neho pokladal za ideál „omezenou roli státu, respektujícího církev, následující katolickou morálku“. Ako teda vtedajší katolíci premýšľali o štáte – a špeciálne Tiso, ktorý na čele jedného stál?

Hlavným cieľom Krawczykovej knihy je podľa jeho slov snaha o objektívny pohľad na kontroverznú postavu Jozefa Tisa, teda o jeho komplexný a kritický portrét. Naplnenie tejto ambície však spočívalo, zdá sa, hlavne v zohľadňovaní rôznych interpretácií slovenských historikov, vrátane takzvaných neoludáckych (napríklad v spore o množstvo a dôvody prezidentských výnimiek z deportácií slovenských Židov, s. 254–266).⁷ Sám autor sa neraz stavia do pozície akéhosi arbitra, ktorý sa snaží túto rozpoltenosť historických interpretácií „konečne rozseknúť“. Neraz však tiež končí konštatovaním, že to nie je možné (napríklad v prípade sporu o to, kto inicioval deportácie a koľko informácií mohol mať Tiso o skutočnom osude deportovaných Židov, s. 241). Kniha je zároveň plná moralizujúcich súdov, ako napríklad „antisemitské přesvědčení nehodné kněze a katolíka“ nebo „jeho chování je z hlediska katolického náboženství hříchem a jako teolog a vzdělaný kněz to Tiso měl vědět“ (s. 241–242). Domnievam sa, že takéto konštatovania nijak nepomáhajú k hlbšiemu pochopeniu príčin antisemitických postojov a podpory pri zavádzaní diskriminačných opatrení zo strany Tisa a časti vtedajších slovenských katolíkov a že vedeckému textu veľmi nesvedčia.

Abstract

The subject of the review is a biography of the Slovak Catholic priest and politician Jozef Tiso (1887–1947). Tiso was the head of the independent Slovak Republic from 1939 to 1945 under the patronage of Nazi Germany and was executed as a collaborator in April 1947, following a judgment of the National Court in Bratislava.

⁶ WARD, J. M.: *Jozef Tiso*, s. 245–271. Pozri aj SZABÓ, M: Kritická diskusia, alebo apológia?

⁷ K tomu pozri HUDEK, Adam – MICHELA, Miroslav: Slovenský štát ako predmet záujmu slovenskej historiografie po roku 1945. In: FIAMOVÁ, Martina – HLAVINKA, Ján – SCHVARC, Michal a kol.: *Slovenský štát 1939–1945: Predstavy a realita*. Bratislava, Historický ústav SAV 2014, s. 297–308.

The book Kněz prezidentem: Slovensko Jozefa Tisa [Priest as President: Jozef Tiso's Slovakia] is a translation of the Polish original Słowacja księdza-prezydenta: Jozef Tiso 1887–1947 (Kraków, Znak 2015). Its author, Andrzej Krawczyk, is a Polish historian and diplomat, the former ambassador to the Czech Republic and then to Slovakia. According to the reviewer, the book has a rather compilatory character, as it is based mainly on published sources and contains some outdated and now obsolete theses. When Krawczyk stresses Tiso's pragmatism, his search for compromises and moderation when compared with local fascist radicals, he wrongly assumes that this meant that Tiso did not try to link Catholicism with Nazism. In his quest for objectivity, the author often, but not very successfully, puts himself in the role of an arbiter in the dispute among Slovak historians over the interpretation of certain events and burdens his work with moralizing judgements that do not promote historical understanding.

Keywords / Klúčové slová:

Slovakia; Slovak Republic 1939–1945; Jozef Tiso; Catholicism; Jews; antisemitism; Holocaust; World War II
Slovensko; Slovenská republika 1939–1945; Jozef Tiso; katolicizmus; Židia; antisemitizmus; holokaust; druhá svetová vojna

Dimenze postalinského myšlení

Marián Lóži

Ústav pro studium totalitních režimů, Praha

Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

KOLÁŘ, Pavel:

Soudruzi a jejich svět: Sociálně myšlenková tvářnost komunismu.

Edice Po válce. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2019, 296 stran, ISBN 978-80-7422-592-5.

MERVART, Jan – RŮŽIČKA, JIŘÍ:

„Rehabilitovat Marxe!“ Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity.

Edice Po válce. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2020, 324 strany, ISBN 978-80-7422-771-4.

Období poststalinismu představovalo pro novou generaci historiků komunistických dějin, která se etablovala v českém akademickém prostředí po roce 2000, v jistém slova smyslu průkopnické téma výzkumu. Zčásti nebo zcela se jím

zabývaly monografie *Promarněná příležitost* od Muriel Blaive¹ i komparativní studie *Hledání ztraceného smyslu revoluce* Michala Kopečka,² dvě zásadní publikace, které nové pojetí bádání o dějinách komunismu představily širší komunitě z řad studentů i zainteresovaných laiků. V první dekádě nového tisíciletí se díla zahraničních revizionistů, natožpak postrevizionistů, do českého jazyka ještě nepřekládala. Nelze tvrdit, že by stalinskému či normalizačnímu údobí nebyla věnována žádná pozornost, éře vymezené roky 1953 a 1968 se však nadále dostává obzvláštního zájmu. Dokládají to hned dvě nedávno vydané práce – *Soudruzi a jejich svět* Pavla Koláře a „*Rehabilitovat Marxe!*“ autorské dvojice Jan Mervart a Jiří Růžička. Sdílené postalinské období stejně jako vydání ve stejné edici „Po válce“ Nakladatelství Lidové noviny i vzájemné vymezování autorů přímo svádí k jejich srovnání. Obě díla však stojí samostatně a tímto způsobem k nim také přistupuji. Pokud je v následujícím textu porovnávám, nejedná se mi o prozaické hledání odpovědi na otázku „kdo k historické látce přistoupil lépe a přišel s přesvědčivější interpretací?“, nýbrž jsem se zaměřil na to, co obě díla spojuje, nebo naopak rozděluje, a jaké zajímavé otázky nastolují.

Od přímočaré budoucnosti k tázavé přítomnosti a rozdvojené minulosti

Kolářovi *Soudruzi a jejich svět* jsou upravenou verzí německého vydání z roku 2016.³ Autor komparováním situace ve třech zemích východního bloku – Československu, Německé demokratické republice a Polsku – usiloval postihnout myšlenkový svět komunistických straníků, jak se vyvinul od smrti sovětského vůdce Josifa Vissarionoviče Stalina v březnu 1953 do sklonku šedesátých let. Mezi jinými ho inspiroval česko-německý historik středověkých dějin František Graus, což se promítlo i do názvu knihy. Kolář se neuchýlil k chronologickému pojetí, myšlení komunistů místo toho pojednal v pěti různých tematických oblastech – v pojetí dějin, komunistické strany, národa, nepřátel a historického času.

Každá z pěti ústředních kapitol má podobnou strukturu. Autor nejdříve analyzuje, jak k danému tématu přistoupila stranická elita. Opakovaně přitom cituje prvního tajemníka sovětských komunistů Nikitu Sergejeviče Chruščova

¹ BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001.

² KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009.

³ KOLÁŘ, Pavel: *Der Poststalinismus: Ideologie und Utopie einer Epoche*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2016.

a jeho tajný projev na dvacátém sjezdu strany v únoru 1956, obsáhle ale probírá také promluvy a přístupy československých, polských a východoněmeckých stranických činitelů a specializovaných skupin – především komunistických historiků, kteří si po dlouhou dobu udržovali mezi zdejšími humanitními vědci privilegované postavení. Podle Koláře se jednalo o komplexní proces. Například při definování úlohy, jaká přináležela národu, nešlo ani o reprodukování stalinistické ortodoxie, ani o instrumentalizaci nacionálních hesel pro snadnější kontrolu populace. Naopak zde setrvala působila snaha implementovat národní minulost a symboliku při zachovávaní přísně třídních stanovisek, která spoluvytvářela specifickou identitu komunistických straníků a legitimitu vládnoucího systému.

Následně Pavel Kolář pojednává projevy a reakce nižšího stranického aktivu a zkoumá, co vypovídaly o jeho tehdejší smýšlení. Odmítá šablonovité kategorie jako fanatismus a oportunismus, v promluvách straníků naopak akcentuje jejich různorodost a rozpornost. Tyto charakteristiky jsou obzvláště patrné poté, co byla zproblematizována Stalinova osobnost na dvacátém sjezdu sovětských komunistů. Mnozí straníci výtky a kritiku směřované shora na zesnulého sovětského vůdce odmítali a oproti tomu zdůrazňovali jeho zásluhy, čímž obhajovali minulé stalinistické období. Současně tím však zpochybňovali dogma o neomylnosti vrcholných stranických orgánů, jež bylo typickým znakem téže uplynulé doby. Tato ambivalence se odrazila v celé kritice takzvaného kultu osobnosti, který byl se Stalinem od roku 1956 spojován. Byl sice situován do minulosti, ale přitom se takřka všude spatřovaly jeho přetrvávající projevy. Pronikl až na lokální úroveň, kde byli z provozování „kultu“ obviňováni místní straničtí šéfové, v šedesátých letech ho dokonce někteří starší komunisté činili zodpovědným za novou, nekonformní hudbu. Mezi řadovými straníky se jednalo o cokoliv, jen ne o jednoznačný, obsahově přesně definovaný pojem.

Poststalinismus byl podle Koláře kvalitativně novým obdobím. Odráželo se to v samotných dobových pojmech, když například stalinskou „bdělost a ostrážitost“ nahradilo „dodržování socialistické zákonnosti“. V poststalinismu podle Koláře nastal zásadní rozchod s předchozí jednoznačností i dichotomií rozdělující celý svět na přátele a nepřátele. Místo nevyhnutelné, přímočaré komunistické budoucnosti se začala zdůrazňovat přítomnost, komplikovaná a rozmanitá zároveň. Namísto jednoduchých odpovědí nastal zdoluhavý čas otázek, které se opakovaně projednávaly, řešily a nevyřešily. Programatičnost stalinismu byla vystřídána procesualitou. To však podle Koláře nemělo za následek delegitimizaci panujícího systému, neboť ten se znovu a znovu prezentoval jako schopný nápravy a stále ten nejlepší z možných. Bylo to právě v tomto procesu nekonečného tázání, kde se utvářela a stvrzovala jeho legitimita. Zvláštního postavení nabyla také minulost, která byla nově tematizována

jako doba stalinských zločinů, ale také jako období, kdy vlastní ideál budování socialismu a komunismu byl v očích mnoha straníků ještě neproblematický. Společně tento přístup k přítomnosti a minulosti utvářel duchovní tvářnost celého postalinského období, které čerpalo „svůj mobilizační potenciál právě z toho duchovního rozpoložení mezi *již ne* a *ještě ne*“ (s. 210).

K novému pojetí marxismu

Kniha „*Rehabilitovat Marxe!*“ Jana Mervarta a Jiřího Růžičky se zabývá post-stalinským myšlením marxistických filozofů v Československu padesátých a šedesátých let, s důrazem na jeho paradigmatickou rovinu a konceptualizace modernity. Myslitelé vycházející z marxismu sdíleli kohezni teoretický rámec, který byl svébytný, přestože udržovali kontakty s představiteli jiných filozofických směrů. Podobně jako u Koláře je kniha strukturována tematicky, podle stěžejních oblastí a pojmů tehdejší marxistické filozofie – v daném případě jsou jimi struktura, hledání nové subjektivity, kolektivní subjekt lidu a národa, promyšlení revolučnosti.

Autoři se neomezili pouze na dvě nejznámější skupiny marxistických humanistů a technooptimistů v Československu šedesátých let na čele s Karlem Kosíkem, respektive Radovanem Richtou. Pozornost věnovali také dialektickým deterministům, marxistickým právním filozofům nebo proponentům dialogu s křesťanstvím. To jim umožnilo nastolená témata analyzovat se značným záběhem. Vhodným příkladem je oblast subjektivity, tedy vědomé a aktivní lidské činnosti, determinující vývoj společenských struktur a procesů. Humanisté pro ni považovali za stěžejní praxi, kterou nechápali pouze jako odraz záměru a cíle, ale jako samostatné pole formující jedince i jeho okolí. Výstižný je zde Kosíkův příměr o pánovi a sluhovi, kdy první sice vydává příkaz, ale je to druhý, sluha, kdo při jeho plnění – plném nahodilosti a překážek – vykonává tvůrčí aktivitu. Ta pak byla podle humanistů doménou v první řadě samotných filozofů a umělců, především literárních a filmových. Pro technooptimisty byl klíčový proces vědecko-technické revoluce, která měla zásadně přeměnit vztah jednotlivců k práci i mezi sebou navzájem. Teprve v jejím důsledku se mohla ustavit plně nezávislá, tvůrčí individualita. Je tudíž nasnadě, že rozhodující pro ně byla postava vědce a potažmo stroj, se schopností rozpoznávat nahodilosti ve vnějším prostředí a řešit je. Marxističtí právníci se primárně zaměřili na vztah člověka a institucí. Odmítli stalinistickou představu o vyřešení protikladů jedním revolučním kataklyzmatem a stále nedokonalé fungování státních struktur chtěli překonat poskytnutím větší míry autonomie jednotlivcům. Pro dialektické deterministy bylo hlavní poznávání rozporů, jež se údajně

nevyskytovaly pouze objektivně, tedy vně, ale i v samotném subjektu konání. Ten proto neměl proměňovat pouze své okolí, ale i sebe samého. Konečně nejvíce specifický byl přístup marxistických intelektuálů prosazujících dialog s křesťany, kteří navrhovali sekularizovanou podobu zpovědi. Skrze ni by se jedinec ve vnitřním promlouvání sám se sebou vyrovnával se svou individuální smrtelností a porozuměl svému poměru ke společenskému celku, což teprve člověku umožňuje dosáhnout skutečného lidství. Problematika lidské subjektivity naplno ukazuje, k jak rozdílným odpovědím na stejnou základní otázku mohli dojít intelektuálové, které spojovalo členství v komunistické straně a sdílené marxistické východisko; vyjevuje tak jejich *vnitřní pluralitu*.

Mervart s Růžičkou však především prokázali, nakolik se marxističtí intelektuálové pohybovali ve stejném myšlenkovém rámci. Zkoumali podobná témata a používali společný pojmový slovník. Všem bez rozdílu bylo také vlastní, že „konkurenční“ filozofické směry pouze plošně nezavrhovali, ale snažili se s nimi kreativně vyrovnat. Odmítli jednoduchou kauzalitu stalinistické ortodoxie, která z člověka činila pouhý souhrn společenských vztahů a podřídila ho takzvaným objektivním zákonitostem. Marxističtí intelektuálové naopak jednotlivce a jeho tvůrčí aktivitu postavili do centra pozornosti, dali mu schopnost utvářet svět okolo i sama sebe. Dokonce i dialektičtí deterministé v rozporu se svým pojmenováním postupně přesunuli důraz z pouhého *poznávání* na aktivní *volbu*. Marxistické myslitele v postalinském Československu spojoval důsledně programatický přístup, snaha nově definovat revoluční možnosti vývoje.

Podle autorů práce „*Rehabilitovat Marxe!*“ marxistické filozofy současně sbližovaly i jejich limity, neschopnost analyzovat postavení vlastní země, národů i roli třídní příslušnosti. Vzdálené jim zůstaly tehdy vznikající přístupy environmentální či feministické. Přehlíživý pohled filozofa Ivana Svitáka na *Druhé pohlaví* francouzské existencialistky Simone de Beauvoirové je v tomto ohledu snad až příliš výstižným příkladem. Mervart a Růžička tvrdí, že to byla právě tato inherentní omezenost spíše než příjezd tanků Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968, co přivedilo jejich konečný neúspěch. Zároveň jim však neupírají schopnost hlubší reflexe, pro niž je považují za inspirativní i pro současnou společnost. Řada jejich myšlenek, v prvé řadě důraz na emancipační potenciál člověka, je totiž nadále podnětná.

Prostor pro komparaci

Je zřejmé, že obě díla se od sebe pojetím i obsahem zásadně odlišují. Naprosto rozdílné je vůbec to, kdo je v nich zkoumán jako aktér: zatímco u Pavla Koláře to jsou miliony členů tří komunistických stran, u Mervarta a Růžičky

pár desítek československých marxistických intelektuálů. To určuje hloubku, do jaké je možné jejich myšlení rekonstruovat. Stěžejní je zde pramenný faktor: Pavel Kolář pracoval hlavně se zápisy z nejrůznějších stranických schůzí, kdežto Jan Mervart s Jiřím Růžičkou vycházeli primárně z publikovaných článků a knížek samotných československých marxistů. Z toho vyplývá, že zatímco u řadových straníků bylo možné rekonstruovat přinejlepším základní tendence, u intelektuálů šlo myšlenkový svět postihnout téměř v jeho úplnosti. Tady by se nabízel prostor pro srovnání, avšak autory obou knih v tomto ohledu spojuje zejména to, že představení svých vlastních pramenů nevěnovali přílišnou pozornost a odbyli je několika málo větami v úvodních kapitolách. Osobně neprosazují vyčerpávající popisování jednotlivých fondů či analyzovaných textů, ale základní uvedení typu pramene, jeho limitů, a naopak možností bych považoval za přínosné.

Naproti tomu práce s odbornou literaturou je v obou knihách precizní. Autoři často odkazují na jiné historiky či humanitní vědce a zdatně rámují svůj výzkum do dosavadního bádání. Kolářovi by pouze bylo možné vyčíst, že odkazuje snad až příliš často a podle mého úsudku ne vždy z dostatečného důvodu. Mervartovi s Růžičkou je potom přímo nutné vytknout ránu pod pás, které se dopustili vůči historiku Janu Tesařovi – zmínit ho jedinkrát (v indexu pro jistotu vůbec), aby z jeho rozsáhlé práce vybrali jeden článek z devadesátých let, na jehož základě mu následně přiřknou národovecké sklony, opravdu nepovažují za férové.

Více než u obecné problematiky, jako je přístup autorů k pramenům či předchozímu bádání, se však srovnávací prostor nabízí ve dvou specifických oblastech – vztahu historických aktérů ke stalinistické minulosti a otázce společenského kontextu.

Dědictví stalinismu

Minulé období, respektive jeho odkaz, má v obou titulech nezastupitelné místo. *Soudruzi a jejich svět* Pavla Koláře vykresluje myšlenkovou obrazotvornost komunistů jako navždy poznamenanou odhalením Stalinových zločinů. Stalinistický model vývoje, postavený na neúnavném budování lepší budoucnosti a likvidaci čehokoliv, co jí fakticky či imaginárně stálo v cestě, jím byl nenávrtně rozložen. Kolář této zkušenosti připisuje iniciační, přímo identitotvorný význam. Právě ona otevírá pole pro problematizaci přítomnosti, v níž už nikdy nelze připustit obnovení zločinných praktik, ale i pro idealizaci minulosti, kdy byla naopak komunistická víra ještě vnímána jako čistá, nezkompromitovaná. Prožitek otřesu je tu vskutku zakládajícím momentem.

Pavel Kolář se bohužel nechal strhnout k až přílišnému zveličení daného efektu. Šok z oficiálního odsouzení Stalina podle něj otevíral prostor pro zásadně nové, energické nastolení choulostivých témat, jako byla korupce nebo alkoholismus stranických šéfů, která se dosud řešila pouze povrchně. Nesmlouvavá kritika však již byla přítomná i v diskurzu povýtce stalinistickém a straníci rozhodně nepotřebovali zjevení dvacátého sjezdu sovětských soudruhů, aby se k ní uchýlili. Kolářovo přecenění pochází z jeho pramenného výběru pro stalinistické období – studoval ideologická díla, zejména notoricky známý *Krátký kurz dějin VKS(b)*, nikoliv však dobová zasedání stranických předsednictev a výborů. Kritizovat svoje šéfy nebylo pro komunisty zdaleka takovou novinkou, jak v roce 1956 a později tvrdili.

Marxističtí intelektuálové v podání Mervarta a Růžičky nepojímali stalinismus v první řadě jako strašlivou zkušenost, ale prostě coby překonanou epochu se zastaralými způsoby myšlení. Jistou míru shovívavosti – například stalinskou brutální industrializaci považovali za nutný způsob vývoje v zaostalých zemích – kombinovali s přesvědčeným vyvracením ortodoxního myšlení. Stalinismus podle nich nepochopil ani nejzákladnější principy dialektiky. Výmluvné je v tomto ohledu stanovisko dialektických deterministů, kteří stalinistické myšlení považovali za podobně kauzální a schematické jako teoretická východiska sociálnědemokratické Druhé internacionály. Mervart s Růžičkou velice detailně ukazují, že marxističtí intelektuálové usilovali předchozí ortodoxii kriticky uchopit a překonat, ne jen odsoudit. Zároveň však přijali některá její základní omezení. Je fascinující, že jejich pojetí bylo na rozdíl od Kolářových spíše záдумčivých straníků nadále optimistické a že hlubšímu odkazu stalinismu nevěnovali náležitou pozornost. Ke kritice samotného systému dospěli až později a pouze někteří, jako například filozof Ivan Sviták.

Absentující sociální rámec

Obě díla se zabývají dějinami myšlení, nikoliv sociální praxí. To je naprosto legitimní přístup, avšak autoři se v tomto směru nevyhnuli rozporům a některým důležitým opominutím. *Soudruzi a jejich svět* spojují důraz na myšlenkovou sféru s úsilím o jednotící interpretaci, platnou pro Československo stejně jako pro Polsko a NDR. Pavel Kolář má nepochybně pravdu v tom, že dílčí rozdíly by neměly zatemňovat esenciální podobnost. Nicméně ho to současně vedlo k zjednodušující, schematické typologizaci aktérů. Velmi trefný je v tomto směru výrok slovenského spisovatele a publicisty Vladimíra Mináče: „Vůbec není jedno, v jaké rodině, v jakém kraji, v jakém národě a jakého pohlaví se člověk

v naší vlasti narodí.⁴⁴ Nepřihlédnutí k této základní pravdě vedlo k tomu, že z potenciálního spektra aktérů Kolářovi vypadly celé skupiny, jmenovitě ženy, které přitom jen v tehdejší Komunistické straně Československa tvořily více než čtvrtinu členů.⁵ Straníkem je pro něho nejčastěji dlouholetý komunista a/nebo dělník. Sociální složení přitom bylo daleko komplexnější a nelze opomínat, že členstvo komunistických stran po celé období postalinismu procházelo značnou fluktuací.⁶ Je pravda, že Pavel Kolář si sociální ramifikace uvědomuje a v epilogu přímo řeší početnost členské základny. To je však příliš málo a příliš pozdě.

Sociální kontext do určité míry postrádá i práce „*Rehabilitovat Marxe!*“. Marxističtí intelektuálové jsou v pojetí Jana Mervarta a Jiřího Růžičky do značné míry představeni jako abstraktní, neživotné bytosti. V žádném případě neurgují omšelé biografické medailony, ale nejzákladnější obeznámení s institucionálním zázemím, minulostí a společenskou praxí československých marxistických vzdělavců jako skupiny by vůbec nebylo na škodu a dodalo by to jejich obrazu na komplexitě.⁷ Když je například v knize najednou zmínka, že proponenti dialogu s křesťany byli původně svou stranou vysláni křesťanství potírat, nejedná se podle mého úsudku o pouhou dehonestaci, ale o sdělení důležité skutečnosti. Ani Mervartovi a Růžičkovi úplně neunikly implikace sociálního prostředí a v závěrečné kapitole mu věnují určitý prostor. Nicméně odbýt materiální zázemí marxistických filozofů citací kritické básně Egona Bondyho prostě nestačí. Jejich společenská podmíněnost by měla být nastíněna v průběhu výkladu, a nikoliv takřka na konci knihy. Autoři se tak dopouštějí podobného opominutí jako Pavel Kolář. Přezírání, respektive neorganické a nedostatečné reflektování sociálního rámce považuji za vůbec největší slabinu obou děl.

⁴ Citováno podle MERVART, J. – RŮŽIČKA, J.: „*Rehabilitovat Marxe!*“, s. 214.

⁵ Viz MAŇÁK, Jiří: *Proměny strany moci: Studie a dokumenty k vývoji Komunistické strany Československa v období 1948–1968*, sv. 1. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995, s. 48.

⁶ Například v KSČ se každoročně jednalo o desítky tisíc členů, kteří ze strany odcházeli nebo do ní přicházeli (*tamtéž*, s. 19).

⁷ Jako vhodný příklad se nabízí monografie Vítězslava Sommera *Angažované dějepiscevi: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011).

Závěrem

Přes uvedenou výtku považují *Soudruhy a jejich svět* i „*Rehabilitovat Marxe!*“ za nanejvýš podnětné monografie, které dokázaly nově pojmout celé období postalinismu. Zdánlivě problematický rozpor mezi Kolářovou prezentací doby jako času ústupu od dosahování komunistického ideálu směrem k reprodukování forem (procesualita) a prezentací Mervarta a Růžičky, podle níž marxističtí intelektuálové vytyčovali ideál nový (programatičnost), by bylo možné odbýt poukazem na odlišné aktéry i časový záběr – *Soudruzi a jejich svět* se především zabývají druhou polovinou let padesátých, „*Rehabilitovat Marxe!*“ léty šedesátými. Nicméně takové sladování není vůbec potřebné. Je předností historiografie, že dvě různé interpretace stejného období mohou existovat vedle sebe a střetávat se, aniž by šlo jednu určit jako přesnou a správnou a druhé bylo nutno tyto kvality upřít. Výsledkem je plastičtější a vyváženější pohled na minulost, hlavní poslání každého historika a historičky. V českém prostředí je takového pohledu stále zoufale zapotřebí.

Abstract

The review deals with two monographs that examine the post-Stalinist period from different perspectives: Soudruzi a jejich svět: Sociálně myšlenková tvářnost komunismu [Comrades and Their World: The Social Mindset of Communism] by Pavel Kolář, originally published in German under the title Der Poststalinismus: Ideologie und Utopie einer Epoche (Köln/R. – Weimar – Wien 2016) and „Rehabilitovat Marxe!“ Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity [“Rehabilitate Marx!” The Czechoslovak Party Intelligentsia and Thought in Post-Stalinist Modernity] by Jan Mervart and Jiří Růžička. The review describes both studies and focuses on their common and different features. Kolář, over five different thematic areas – the concept of history, the Communist Party, the nation, enemies and of time – attempts to grasp the “world of meaning” of the Communist Party members in Czechoslovakia, Poland and the German Democratic Republic in the period from Stalin’s death to the end of the 1960s. Mervart and Růžička examine the thinking of Marxist philosophers in Czechoslovakia in the same period, focusing on their conceptions of structure, people, nation, revolution and new subjectivity. Despite the stark differences between the actors under study and the obvious diversities in the concept of post-Stalinism, both studies seek to establish the period as a distinct historical era during which the questioning of Stalinist dogmas and the search for new possibilities of socialism were decisive. The end result is two very stimulating monographs. However, their – also common – major weakness lies in their lack of regard for the social context of the actors examined.

Keywords / Klíčová slova:

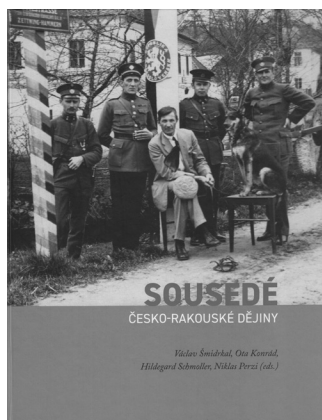
Post-Stalinism; Stalinism; communism; communist “world of meaning”; Marxist philosophy; Communist Party members; communist intellectuals; modernity; Czechoslovakia; GDR; Poland
poststalinismus; stalinismus; komunismus; myšlenkový svět komunismu; marxistická filozofie; komunističtí straníci; komunističtí intelektuálové; modernita; Československo; NDR; Polsko

Společná česko-rakouská kniha o dějinách obou zemí

Miroslav Šepták

Národní archiv, Praha

Ústav česko-německých areálových studií a germanistiky, Filozofická fakulta
Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

ŠMIDRKAL, Václav – KONRÁD, Ota – SCHMOLLER, Hildegard – PERZI, Niklas (eds.):

Sousedé: Česko-rakouské dějiny.

Německojazyčné kapitoly přeložili Zuzana Schwarzová, Petr Dvořáček a Petr Koura.

Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. –
Nakladatelství Lidové noviny 2019, 408 stran,
ISBN 978-80-88304-19-7 a 978-80-7422-732-5.

Stálá konference českých a rakouských historiků ke společnému kulturnímu dědictví (SKČRH) vznikla v roce 2009 s cílem kriticky zhodnotit vzájemně se prolínající historické a společenské události obou zemí, čímž by mělo dojít k posílení vědomí společného dědictví u české a rakouské veřejnosti. V souladu s tímto záměrem pořádá konference pravidelná vědecká setkání ve snaze reflektovat některé parciální problémy česko-rakouských vztahů (Kreiského a Husákova éra, období od nástupu nacismu v Německu do nástupu komunismu v Československu, vztah politiky a církve v obou zemích).¹

¹ Viz STEHLÍK, Michal – SPRENGNAGEL, Gerald M. (eds.): *Kreiského éra v Rakousku a období normalizace v ČSSR*. Praha, Univerzita Karlova – Togga 2013 (německojazyčné vydání: TÍŽ – PERZI, Niklas (eds.): *Die Ära Kreisky in Österreich und die Normalisierungsperiode in der ČSSR: Politik und Kultur*. Wien, Lit-Verlag 2020); KUNŠTÁT, Miroslav – ŠEBEK, Jaroslav – SCHMOLLER, Hildegard (eds.): *Krise, válka a nový začátek: Československo a Rakousko*

Činnost stálé konference navazuje na dlouholetou spolupráci českých a rakouských historiků a historiček, která nabyla na intenzitě po pádu železné opony. Kooperace probíhá na několika různých úrovních, od univerzit a akademických ústavů až po rozmanitá regionální pracoviště a organizace. Vědecká spolupráce je financována z různých zdrojů, například z programu „AKTION Česká republika – Rakousko“, z rakouského Fondu na podporu vědy nebo dotačních programů Evropské unie na dvoustranné, transnacionální a transregionální úrovni. Ze společných edičních počínů lze uvést například kolektivní monografii o hospodářských vztazích obou států v meziválečném období² nebo dolnorakouskou zemskou výstavu „Rakousko. Česko. Rozdělení – odloučení – spojení“ v roce 2009.³

Recenzovaná kniha je hlavním výsledkem projektu „Společná česko-rakouská kniha o dějinách“ a představuje dosud nejvýznamnější ediční počín Stálé konference českých a rakouských historiků ke společnému kulturnímu dědictví. Monografie vznikla s cílem přispět ke vzájemnému poznání a porozumění prostřednictvím reflexe dějin českých a rakouských zemí a jejich společností v 19. a 20. století. Stanovení obecné koncepce knihy, vytvoření autorského kolektivu čítajícího celkem sedmadvacet českých a rakouských historiků a historiček, sepsání samotného textu a vydání české verze si vyžádalo celkem deset let. Tvorbu monografie doprovázely podněty od zainteresované české a rakouské veřejnosti, vznesené na několika setkáních s vybranými autory. Sociální vědci z obou států nezamýšleli primárně napsat vědeckou monografii, nýbrž vytvořit knihu pro co nejširší okruh čtenářů, s důrazem na průřezové zamyšlení nad minulostí vzájemného česko-rakouského soužití během uplynulých dvou století.

v období 1933–1948. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., 2017 (německojazyčné vydání: TÍŽ (eds.): *Krise, Krieg und Neuanfang: Österreich und die Tschechoslowakei in den Jahren 1933–1948.* Wien, Lit-Verlag 2017); TÍŽ (eds.): *Církev, náboženství a politika v Československu a Rakousku ve 20. století.* Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., 2019 (německojazyčné vydání: TÍŽ (eds.): *Kirche, Religion und Politik in Österreich und in der Tschechoslowakei im 20. Jahrhundert.* Wien, Lit-Verlag 2019).

² TEICHOVÁ, Alice – MATIS, Herbert (eds.): *Österreich und die Tschechoslowakei 1918–1938: Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit.* Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 1996.

³ KARNER, Stefan – STEHLÍK, Michal – LAUSSEGER, Armin – LESIAK, Philipp: *Česko, Rakousko: Rozdělení – odloučení – spojení. Sborník a katalog Dolnorakouské zemské výstavy 2009.* Jihlava – Schallaburg, Muzeum Vysočiny – Schallaburg Kulturbetriebsgesellschaft 2009 (německojazyčné vydání: TÍŽ: *Österreich, Tschechien: Geteilt – Getrennt – Vereint. Beitragsband und Katalog der Niederösterreichischen Landesausstellung 2009.* Schallaburg, Schallaburg Kulturbetriebsgesellschaft 2009).

Německá jazyková mutace vyšla rovněž v roce 2019⁴ a dostalo se jí značné publicity ze strany rakouských masových médií, včetně veřejnoprávní televize ÖRF a směrodatných deníků *Der Standard* nebo *Die Presse*. Díky této mediální prezentaci kniha sklídila značnou popularitu. Například v jednom z tradičních knihkupectví ve Vídni patřila po určitou dobu mezi pět nejprodávanějších titulů v kategorii populárně-naučného žánru. České vydání, které vzniklo ve spolupráci Nakladatelství Lidové noviny s Masarykovým ústavem a Archivem AV ČR, má proto v pozitivním slova smyslu na co navazovat.

Recenzovaná monografie je rozdělena na úvod a třináct chronologicky řazených kapitol, na konci vždy opatřených zmínkou o použité literatuře. Každá kapitola je přitom koncipována jako společný text jednoho rakouského a jednoho českého historika, respektive historičky. První tři kapitoly pojednávají o vývoji české a rakouské společnosti od středověku do zániku habsburské monarchie. Jádrem knihy tvoří události v „dlouhém“ dvacátém století (s. 84–135 a 144–352), kterým je věnováno celkem šest kapitol. Uvedené členění na základě lineárního toku času narušují tři průřezová témata – život na společné hranici (ve dvou kapitolách), stereotypy a narativy ve vzájemném vnímání a dějiny kultury do roku 1945. Analýza vývoje české a rakouské společnosti včetně vzájemné komparace je tímto způsobem zdařile doplněna. Bez dlouhého, teoretického a suchopárně pojatého úvodu se zájemci nabízí příběh peripetií vzájemného soužití, v němž se střídala období spolupráce, odcizení i nezájmu. Díky svižně napsanému textu bez přemíry dat a cizích slov, zato však s uvedením důležitých souvislostí a velkým množstvím vhodně vybraných, převážně černobílých vyobrazení, čtenář knihu neodloží po pár stránkách a zůstane u ní, stejně jako u dobrého jídla nebo filmu, až do konce. Pozitivně hodnotím také skutečnost, že se autoři vyvarovali zkratkovitého černo-bílého hodnocení, včetně velmi kontroverzních kapitol vzájemného soužití (například dekrety prezidenta Edvarda Beneše, poválečný transfer německého obyvatelstva z Československa nebo rozdílný pohled na využití jaderných elektráren). Zároveň kniha nabízí široký tematický záběr. Kromě politických a sociálních aspektů nejsou opomenuty bilaterální kulturní vztahy nebo vzpomenuť česko-rakouské heterostereotypy a historické narativy. Na konci knihy nechybí seznam vyobrazení a jejich zdrojů, jmenný i místní rejstřík a seznam zkratk i autorů.

V českém prostředí lze úroveň knižního zpracování této kolektivní monografie označit za ojedinělou. Podílí se na ní pevná vazba, sazba na křídovém papíře, a především již zmíněná hojnost kvalitně reprodukováných fotografií, která vyprávěnou historii poutavě vizualizuje. Takto velkoryse koncipovaná historická

⁴ PERZI, Niklas – SCHMOLLER, Hildegard – KONRÁD, Ota – ŠMIDRKAL, Václav (eds.): *Nachbarn: Ein österreichisch-tschechisches Geschichtsbuch*. Weitra, Bibliothek der Provinz 2019.

kniha by stěží vznikla bez podpory mnoha institucí. Z české strany se jednalo například o Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Ministerstvo zahraničních věcí, Jihomoravský kraj nebo Kraj Vysočina. Z rakouské strany bych uvedl například Spolkové ministerstvo pro Evropu, integraci a vnější záležitosti, Spolkové ministerstvo pro vzdělání, vědu a výzkum, spolkové země Horní a Dolní Rakousy nebo město Vídeň.

Při podrobnějším rozboru textu lze zcela přirozeně najít některá méně přesná tvrzení nebo interpretace vyvolávající diskusi. Chtěl bych předem zdůraznit, že uvedené připomínky v žádném případě nezpochybňují kvalitu recenzované monografie a jsou spíše námětem k případnému doplnění, respektive drobným korekturám. Na straně 86 se tak lze dočíst o sporu mezi Československem a Německým Rakouskem o čtyři (v podstatě separatistické) provincie, které spolu s následnickými státy habsburské monarchie vznikly v pohraničních územích jižních Čech a jižní Moravy. Mohlo by zde být řečeno, že se jednalo o značně průmyslově rozvinuté oblasti s nezanedbatelnými surovinovými zdroji a početnými českými jazykovými ostrovy.⁵ Na stranách 94 a 115 je mylně uvedeno, že vítězné mocnosti zakázaly Německému Rakousku připojení k Německu. Z mezinárodněprávního hlediska hovoří 88. článek Saint-Germainské smlouvy, podepsané 10. září 1919, o tom, že nezávislost Rakouska je nezadatelná – s jedinou výjimkou, že by Rada Společnosti národů poskytla předchozí souhlas s jeho jiným sebeurčením. Na straně 94 je pak řeč o spojitosti mezi změnou názvu rakouského státu a mírovou smlouvou. Ve skutečnosti dohodové mocnosti oznámily již koncem května 1919 rakouským představitelům změnu názvu státu z „Německého Rakouska“ na „Rakouskou republiku“.⁶

Jestliže se v knize mluví o silném postavení prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka v československém politickém systému (s. 101), tak dodejme, že zákon č. 37/1918 Sb. o prozatímní ústavě z 13. listopadu 1918 poskytoval hlavně státu pouze omezené pravomoci a značná část Masarykovy síly pramenila z jeho neformální autority. Třebaže Linecký program rakouské sociální demokracie z roku 1926 vskutku obsahoval vyhrocenou tezi o nutnosti zlomit odpor buržoazie (s. 102), současně se opíral o nepochybně demokratické základy, jako například

⁵ Srv. HAAS, Hanns: Konflikt při uplatňování nároků na právo sebeurčení: Od habsburského státu k Československu. Němci v českých zemích v letech 1918 až 1919. In: MOMMSEN, Hans – KOVÁČ, Dušan – MALÍŘ, Jiří – MARKOVÁ, Michaela (eds.): *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. Brno, Matice moravská 2000, s. 113–178.

⁶ Srv. KOCH, Klaus – RAUSCHER, Walter – SUPPAN, Arnold (eds.): *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918–1938*, sv. 2: *Im Schatten von Saint-Germain. 15. März 1919 bis 10. September 1919*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1994, dokument č. 256, s. 194–195.

zachování republiky i parlamentního systému nebo funkční federaci.⁷ Nacistická strana (NSDAP) se v Rakousku nacházela na hranici bezvýznamnosti nikoliv do roku 1930 (s. 104), ale až do jara 1932, kdy poprvé výrazně „zabodovala“ u části elektorátu v sérii voleb na zemské úrovni.

Nedemokratické období rakouských dějin personifikované spolkovými kancléři Engelbertem Dollfussem a Kurtem Schuschniggem (1933/34–1938) provází v monografii určitá terminologická rozkolísanost. Ve společenských vědách pro ně neexistuje jednoznačné pojmenování, o čemž se autoři zapomněli zmínit. Jednou používají označení „stavovský stát“ (s. 89 a 209),⁸ jindy spojení „křesťanský stavovský stát“, pocházející od Dietera Antona Bindera (s. 98),⁹ a poté výraz „vládní diktatura“, zavedený současným ředitelem Rakouského státního archivu Helmutem Wohnoutem (s. 108).¹⁰ Na straně 109 se pro změnu vyskytuje pojem „austrofašismus“, dobově používaný pravicovým hnutím rakouské Domobrany (*Heimwehr*) a později zpopularizovaný v dnes již klasické kolektivní monografii s tímto názvem, pojednávající o Rakousku v letech 1933 až 1938.¹¹ Vzápětí je však nahrazen výrazem „imitační fašismus“, pocházejícím od rakouského konzervativního historika Roberta Kriechbaumera.¹² Plastičtější analýze přechodu Rakouska od parlamentní demokracie k autoritářskému režimu by pomohlo využití konceptu politické kultury od amerických sociologů a politologů Gabriela Almonda a Sidneyho Verby. Je-li pak řeč o Hitlerově snaze o „rychlý anšlus“, pramenila nejen z etnicko-jazykových pohnutek (s. 96), ale rovněž z touhy dosáhnout co nejdříve prestižního úspěchu na mezinárodním poli.

V pasáži věnované československo-rakouským vztahům v meziválečné době chybí zmínka o snaze Kurta Schuschnigga o sblížení s Československem, která započala jeho návštěvou Prahy v lednu 1936. Samozřejmě lze jen spekulovat, kam by byl tehdejší rakouský spolkový kancléř ochoten zajít. Námluvám mezi Prahou a Vídní vystavila jasnou stopku Itálie, jež důrazně varovala Rakousko

⁷ Viz BERCHTOLD, Klaus (ed.): *Österreichische Parteiprogramme 1868–1966*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik 1967, s. 247–264.

⁸ Srv. JAGSCHITZ, Gerhard: Der österreichische Ständestaat 1934–1938. In: SKALNIK, Kurt – WEINZIERL, Erika (eds.): *Österreich 1918–1938: Geschichte der Ersten Republik*, sv. 1. Graz – Wien – Köln/R., Styria 1983, s. 497–515.

⁹ BINDER, Dieter Anton: Der „Christliche Ständestaat“ Österreich 1934–1938. In: STEININGER, Rolf – GEHLER, Michael (eds.): *Österreich im 20. Jahrhundert*, sv. 1: *Von der Monarchie bis zum Zweiten Weltkrieg*. Wien – Graz – Köln, Böhlau 1997, s. 203–256.

¹⁰ WOHNOUT, Helmut: *Regierungsdiktatur oder Ständeparlament? Gesetzgebung im autoritären Österreich*. Wien – Graz – Köln, Böhlau 1993.

¹¹ TÁLOS, Emmerich – NEUGEBAUER, Wolfgang (eds.): *Austrofaschismus: Politik – Ökonomie – Kultur 1933–1938*. Wien, Lit-Verlag 2005 (5., přepracované a doplněné vydání).

¹² KRIECHBAUMER, Robert: *Ein Vaterländisches Bilderbuch*. Wien, Böhlau 2002, s. 160.

před možnou ztrátou jeho „nejlepšího přítele“. Klíčovou premisou zahraniční politiky druhé Československé republiky byla sice představa nového ministra zahraničí Františka Chvalkovského (a některých jeho podřízených) o garancích pomnichovských hranic ze strany signatářů Mnichovské dohody, dotyčné státy je však buď přímo odmítly poskytnout, nebo na tuto myšlenku prostě nereagovaly (s. 170–171).¹³

Rakouská sociální demokracie používala v období od roku 1945 do roku 1991 název Socialistická strana Rakouska (*Sozialistische Partei Österreichs* – SPÖ), a nikoli v knize uvedené označení *Sozialdemokratische Partei Österreichs* (s. 209). Na straně 216 je uvedeno, že „rakouským komunistům účast v odboji a jejich oběti nebyly připsány k dobru“. Faktem zůstává, že právě podíl na rezistenci vůči autoritativně-konzervativnímu režimu, a především proti nacistické diktatuře pomohl poprvé v historii Komunistické straně Rakouska (*Kommunistische Partei Österreichs* – KPÖ) narušit výsadní pozici sociální demokracie u levicově orientovaných voličů. Výsledky komunistů v parlamentních volbách po druhé světové válce sice zdaleka neodpovídaly (nereálným) představám Moskvy a samotné KPÖ, nicméně dosažení parlamentního zastoupení v období 1945 až 1959 na spolkové úrovni lze v kontextu dlouhodobé mizérie rakouských komunistů pokládat za dílčí úspěch. Tvrzení o dvou křeslech v první Rennerově poválečné vládě vyhrazených pro komunisty bych doplnil informací, že získali ještě pozici státního tajemníka bez portfeje (fakticky vicekancléře) a k tomu pět státních tajemníků (s. 237).¹⁴ Úvahy o poválečné „finlandizaci“ Československa ztroskotaly – vedle faktorů jmenovaných v knize (s. 236) – také na přesvědčení demokratických velmocí, že Československo není (na rozdíl od Rakouska) nedílnou součástí Západu. Zřetelně to ukázaly i únorové události v Československu v roce 1948.¹⁵

V části věnované proměně politického marketingu v druhé polovině šedesátých let minulého století je zmíněn program „Aktion 20“, vypracovaný odborníky pro rakouské lidovce (*Österreichische Volkspartei* – ÖVP), který měl nahradit dosavadní důraz na roli lídra v předvolební kampani. Ve skutečnosti Rakouská lidová strana kombinovala požadavek modernizace Rakouska, vyjádřený programem

¹³ Srv. BYSTRICKÝ, Valerián: Otázka garancie hranic Československa po mnichovské konferenci. In: *Slovanský přehled*, roč. 76, č. 2 (1990), s. 115–125; SMETANA, Vít: Zatracené závazky: Britové, Francouzi a problém garance pomnichovského Československa. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1 (2004), s. 88–109.

¹⁴ Viz MUGRAUER, Manfred: *Die Politik der KPÖ 1945–1955: Von der Regierungsbank in die innenpolitische Isolation*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht – Vienna University Press 2020, s. 41–76.

¹⁵ Viz DEJMEK, Jindřich: Byla v roce 1948 reálná „finlandizace“ Československa? Stručná komparace situace Finska a Československa v letech 1944–1948. In: *Moderní dějiny*, roč. 18, č. 1 (2010), s. 185–207.

„Aktion 20“, s personalizovanou předvolební kampaní zaměřenou na tehdejšího spolkového kancléře Josefa Klause (s. 252).¹⁶ Jestliže je řeč o obsáhlé reformě školství za vlády Bruna Kreiského (s. 265), patří se připomenout, že ji zahájil už předchozí Klausův kabinet.¹⁷ Na straně 266 se píše o situaci lidovců po parlamentních volbách v roce 1970. Dodejme, že zpočátku zcela podcenili důkladnou analýzu příčin nečekané porážky, kterou pokládali za ojedinělou anomálii. Posléze mezi hlavní důvody jejich neúspěchů patřil fakt, že se nedokázali vůči jednobarevným sociálnědemokratickým vládám prezentovat v očích veřejnosti jako důvěryhodná a dostatečně silná alternativa. K tomu do velké míry přispěla i absence charismatického lídra.¹⁸ Součástí poslední Kreiského vlády na podzim 1979 nebylo pět, nýbrž sedm žen včetně pozdější „ikony“ ženského hnutí Johannы Dohnalové (s. 272).¹⁹ Za vzestupem Svobodné strany Rakouska (*Freiheitliche Partei Österreichs* – FPÖ), neodmyslitelně spjatým s kontroverzní osobností Jörga Haidera, byla nejen kombinace pravicového populismu a kritiky koalice sociálních demokratů s lidovci (s. 300–301), ale rovněž Haiderovy schopnosti vést kontaktní kampaň s voliči, jeho charisma a značný mediální talent.

Kniha *Sousedé* představuje významný a zajímavě koncipovaný příspěvek k poznání minulosti české a rakouské společnosti i vzájemných česko(slovensko)-rakouských vztahů. Umožňuje tak ojedinělým způsobem srovnat vývoj české a rakouské společnosti, politiky, kultury z různých úhlů pohledu, a to od středověku až po současnost.²⁰ Zároveň poskytuje opětovný důkaz o funkčnosti spolupráce historiků a historiček bez ohledu na národní příslušnost. Čtivě napsaný text spolu se spoustou zajímavých fotografií vytváří nadějně předpoklady, aby kniha našla své čtenáře nejen v řadách odborníků, ale především u široké veřejnosti.

¹⁶ Viz HÖLZL, Norbert: *Propagandaschlachten: Die österreichische Wahlkämpfe 1945 bis 1971*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik 1974, s. 117–139.

¹⁷ ENGELBRECHT, Helmut: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens: Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*, sv. 5: *Von 1918 bis zur Gegenwart*. Wien, Österreichischer Bundesverlag 1988, s. 524–527.

¹⁸ Srv. STIFTER, Gerald: *Die ÖVP in der Ära Kreisky 1970–1983*. Innsbruck, Studien Verlag 2006; ŠEPTÁK, Miroslav: Rakouská lidová strana a parlamentní volby 1970. In: *Moderní dějiny*, roč. 29, č. 1, (2021), s. 241–270.

¹⁹ Viz STEININGER, Barbara: *Frauen in der österreichischen Politik: Eine empirische Analyse 1945 bis 1991*. In: *Österreichisches Jahrbuch für Politik*, roč. 23. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 1991, s. 643–666, zde s. 658–659.

²⁰ Jediným dosud uceleným pokusem o srovnání vývoje české a rakouské společnosti od dob římského impéria po rok 2016 je publikace viceprezidenta Rakouské akademie věd a profesora vídeňské univerzity Arnolda Suppana (SUPPAN, Arnold: *1000 Jahre Nachbarschaft: „Tschechen“ und „Österreicher“ in historischer Perspektive. Eine Synthese*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2017).

Prostřednictvím recenzované monografie lze totiž lépe pochopit, proč se poměr mezi oběma nástupnickými státy habsburské monarchie nevyvíjel přátelsky a přímočaře. Stojí za zamyšlení, zdali by tento dosud ojedinělý pokus napsat společnou dvoustrannou historii českých zemí, respektive Československa, a jeho jižního souseda mohl najít své pokračování v případě některé jiné země, s níž nás pojí těsné historické svazky.

Abstract

Sousedé: Česko-rakouské dějiny [*Neighbours: A Czech-Austrian History Book*] edited by Václav Šmidrkal, Ota Konrád, Hildegard Schmoller and Niklas Perzi and its parallel Austrian version *Nachbarn: Ein österreichisch-tschechisches Geschichtsbuch* (Weitra, Bibliothek der Provinz 2019) is a remarkable and unique attempt by a collective of twenty-seven Czech and Austrian historians to work together on the history of Austria and the Bohemian/Czech lands (and Czechoslovakia) and their mutual relations from the Middle Ages to the present day. The book is a product of the Permanent Conference of Czech and Austrian Historians on Common Cultural Heritage, which was established in 2009, and it is conceived in a consistently reciprocal manner: all its thirteen chapters (ten chronological and three thematic) were co-authored by a Czech-Austrian duo. In addition to the overall concept, the reviewer appreciates the professional quality and reliability of the volume, its language that encourages reading, and its unusually attractive design, which visualizes the narrated history with several documentary photographs. The authorial team avoided one-dimensional assessments and the book offers a rich story of the mutual coexistence of the two countries through periods when cooperation, estrangement and disinterest alternated. The work is an important contribution to the transnational history of Central Europe and helps us to understand why the relationship between the two successor states of the Habsburg monarchy did not develop in a friendly and straightforward manner.

Keywords / Klíčová slova:

Austria; Czechoslovakia; Bohemian/Czech lands; Habsburg monarchy; Czech-Austrian relations; Central Europe; transnational history; comparative history
Rakousko; Československo; české země; habsburská monarchie; česko-rakouské vztahy; střední Evropa; transnacionální dějiny; komparativní dějiny

Objemné kompendium komunistických tajných služeb

Prokop Tomek

Vojenský historický ústav, Praha

PERSAK, Krzysztof – KAMIŃSKI, Łukasz –
ŽÁČEK, Pavel – BLAŽEK, Petr (eds.):

*Čekisté: Orgány bezpečnosti v evropských zemích
sovětského bloku.*

Texty z polského originálu přeložila Markéta Tardy Páralová.
Praha, Academia 2019, 786 stran + 14 nečíslovaných
stran obrazových příloh, ISBN 978-80-200-3048-1.

Kolektivní publikace mezinárodního autorského týmu o komunistických tajných státních službách v evropských zemích na východ od železné opony je v pravém slova smyslu *work in progress*. Ve své původní podobě vyšla ve Varšavě v roce 2005 anglicky.¹ Od té doby se objevila i německá a polská verze.² Nikdy přitom nešlo o pouhý překlad, oproti původnímu vydání přibýly postupně celé části. Kapitola

¹ PERSAK, Krzysztof – KAMIŃSKI, Łukasz (eds.): *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989*. Warsaw, Institute of National Remembrance 2005, 352 s.

² PERSAK, Krzysztof – KAMIŃSKI, Łukasz – GIESEKE, Jens (eds.): *Handbuch der kommunistischen Geheimdienste in Osteuropa 1944–1991*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2009, 592 s.; PERSAK, Krzysztof – KAMIŃSKI, Łukasz: *Czekiści: Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2010, 633 s.

věnovaná Sovětskému svazu z pera francouzského historika Nicolase Wertha začínala nezvykle již v roce 1917, ale končila v roce 1945. V německém vydání z roku 2009 na ni navazuje nová kapitola shrnující vývoj sovětských bezpečnostních orgánů až do roku 1991, kterou napsal německý historik Andreas Hilger. V prvním vydání absentovala bohužel důležitá kapitola o dramatickém vývoji v Maďarsku, která se objevila také až v německém vydání. Dění na severozápadě teritoria bývalého Sovětského svazu bylo pak v polském vydání lépe popsáno díky nové zvláštní kapitole věnované Estonsku a Lotyšsku. Od tohoto třetího vydání je v knize zastoupen prakticky celý východní blok, s výjimkou Jugoslávie a Albánie. Tyto země se ale záhy odpoutaly od vazeb na Moskvu a spolupráce se sovětským bezpečnostním aparátem. Svazek lze tedy brát jako kompendium vývoje bezpečnostních aparátů v Sovětském svazu a v zemích sovětského bloku, které byly napojeny na sovětské bezpečnostní složky, od konce druhé světové války (respektive již od ruské říjnové revoluce) do pádu komunistických režimů v Evropě (s jistou výjimkou Rumunska, jehož vývoj se od konce padesátých let také ubíral poněkud nezávislejší cestou). Fakt, že kniha před třemi lety vyšla již počtvrté a ve čtvrté jazykové verzi, naznačuje význam díla. V případě některých zemí se jedná o první souhrnné zpracování dějin státobezpečnostního aparátu, tak důležitého pro stabilitu režimů ovládaných komunistickými či „sjednocenými dělnickými“ stranami. Pro české čtenáře to může být příležitost seznámit se s celou škálou podob tajných služeb ve střední a východní Evropě a porovnat, jak se v jednotlivých zemích lišil jednotně zaváděný koncept kontroly společnosti a míra represe.

Úvod k českému i polskému vydání informuje především o změnách a okolnostech vzniku jednotlivých verzí. Pouze úvod k původnímu vydání v angličtině (přetištěný na s. 16–22) však zasvěcuje do samotné problematiky. Tehdy uplynulo teprve patnáct let od konce studené války. Editoři svazku přitom také upozornili na důležitý fakt, že popsané bezpečnostní aparáty představují jen část systému kontroly a represe v komunistických zemích. Nestejné výsledky přičítali prakticky výlučně různému stupni zpřístupnění příslušných archivních pramenů v jednotlivých zemích. Současně také prozradili i určitou dobovou účelovost publikace, která měla podpořit požadavek širokého přístupu k archivnímu dědictví bezpečnostních aparátů. Současně jen tento úvod přináší velmi obecné shrnutí celé látky. Jinak všechna vydání postrádají závěr, shrnutí, zhodnocení základních rysů i odlišností vývoje v jednotlivých zemích. Závěry si tedy musí čtenář vyvodit sám.

Jednotě kolektivní monografie „Čekisté“ napomáhá již na počátku zvolená struktura kapitol (kromě zmíněné kapitoly Nicolase Wertha s jiným časovým rozsahem). Jednotná koncepce ale zjevně neplatí pro poznámkový aparát, který u většiny studií (s výjimkou druhé kapitoly věnované SSSR a pak kapitoly

pojednávající o Československu) zcela absentuje. Jednotlivé kapitoly zpravidla postupně popisují organizační vývoj a politické zakotvení tajných služeb, jejich kádrové obsazení, metody, agenturní síť, hlavní oblasti a výsledky činnosti, oběti bezpečnostních represí a aktuální přístup k relevantním archivům. Za každou kapitolou je připojen seznam literatury (většinou skutečně výběrový) a případně i popsán stav výzkumu. Na závěr jsou zpravidla zařazeny biografické portréty vybraných osobností bezpečnostního aparátu. Celou publikaci uzavírají údaje o autorech, seznam zkratk, seznam tabulek, jmenný rejstřík a obrazová příloha. Ta se od prvního vydání téměř nerozrostla. Zato je do knihy nově vloženo organizační schéma operativních útvarů Státní bezpečnosti v rámci Federálního ministerstva vnitra ČSSR k 17. listopadu 1989.

Podstatně se změnil celkový rozsah, který se oproti původním 352 stranám anglického vydání zdvojnásobil; nové české vydání má dokonce již 786 stran (v měkké vazbě). Nelze to přičítat jen zmíněným zcela novým kapitolám. Za čtrnáct let výzkum výrazně pokročil, přibýlo množství nové odborné literatury, změnil se přístup k pramenům. Většina kapitol však nebyla aktualizována, což se projevuje třeba v zastaralých údajích o výsledcích výzkumu či přístupnosti pramenů. Tento nedostatek se snažili editoři vyrovnat částečně odkazy na nové práce v poznámkách pod čarou či v přehledu literatury za každou z kapitol.

Stejný metodologický přístup skupiny autorů přinesl různé výsledky. Každá země měla pochopitelně jiná historická východiska pro výstavbu komunistického bezpečnostního aparátu i své vlastní tradice státní správy. Přesto se podařilo zhruba od konce čtyřicátých let sovětskému Ministerstvu státní bezpečnosti (*Ministerstvo gosudarstvennoj bezopasnosti* – MGB) postupně dostat pod kontrolu tajné služby v jednotlivých zemích střední a východní Evropy a spolu s nimi ovlivňovat dění v těchto zemích. Publikace potvrzuje zásadní předpoklad, že Moskva takto přízpůsobila jednotlivé partnerské státní bezpečnosti svému vzoru a vlivu.

Bezesporu první místo musí zaujímat část věnovaná Sovětskému svazu. Jak již řečeno, dělí se do dvou kapitol. Známý odborník na meziválečný Sovětský svaz Nicolas Werth stručně a přehledně v chronologii sleduje základní obrysy vývoje bezpečnostního aparátu v pravlasti komunismu od bolševické revoluce do konce druhé světové války (s. 23–48). Na počátku byla Všeruská mimořádná komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží (*Vserossijskaja čerezvyčajnaja komissija po borbe s kontrarevoljucijej i sabotazem* – VČK, zkráceně *Čerezvyčajka* neboli známější zkratkou *Čeka*), zřízená při ruské Radě lidových komisařů již v prosinci 1917, která se stala pravzorem všech dalších komunistických tajných služeb a od níž jejich členové s určitou nadsázkou odvozovali svůj neoficiální titul „čekisté“, použitý i jako název celého svazku. Klíčem pro fungování tohoto informačního a současně otevřeně represivního nástroje revoluční vlády bylo soustředění moci dosažené spojením operativy, výkonu, zvláštních uniformovaných jednotek, ale i aparátu

průběžně zřizovaných vězeňských táborů. Personálním základem se stali nepri-
vilegovaní jedinci, pozdvižení k moci. Vytvořením Čeky, později transformované
do následnických organizací (GPU, OGPU, NKVD, NKGB), byla nastavena nelítost-
ná pravidla zacházení s odpůrci komunistického režimu, která se stala měřítkem
i pro bezpečnostní aparáty dalších zemí s vládami sovětského typu. Werthův text
propojuje výklad organizačního vývoje a mechanismu represí, které vyvrcholily
v letech 1937 až 1939 Velkým terorem ve Stalinově režii.

Andreas Hilger navázal velmi přehledně, logicky a srozumitelně napsanou
kapitolou pokrývající vývoj od roku 1945 přes založení Výboru pro státní bez-
pečnost (*Komitēt gosudarstvennoj bezopasnosti* – KGB) v roce 1954 (a jeho částeč-
né oslabení vyčleněním vězeňství) až do zániku Sovětského svazu v roce 1991,
včetně politických souvislostí a způsobu řízení bezpečnostního aparátu špičkami
Komunistické strany Sovětského svazu (s. 49–160). Byť je tato kapitola mnohem
podrobnější, autor se drží podstatného a nezabíhá do přílišných detailů. Výklad
funkčně doplňuje řada podrobných organizačních schémat. Čtenář je přehledně
seznámen s propojením politické moci s bezpečnostními strukturami, s jejich
přechodným oslabením za vlády Nikity Chruščova a opětovným vzrůstem moci
po nástupu Leonida Brežněva, nechybějí informace o počtech „kádrů“, úrovni
jejich vzdělání a národnostní struktuře. Vývoj sovětské tajné policie dospěl až
k pokusům o její nový obraz jako otevřené instituce v době Gorbačovovy „glas-
nosti“, k nimž patřila dokonce soutěž o „miss KGB“ či snahy o spolupráci se
Západem.³ Nakonec se historie KGB uzavřela účastí na neúspěšném puči proti
Michailu Gorbačovovi v létě 1991. Autorovy odhady jejich obětí jsou jen velmi
rámcové, vysvítají z nich ale nesmírné rozměry sovětské represe i faktor syste-
matického ničení důkazů o zločinech. To ukazuje i závěrečný přehled archivních
pramenů a velmi omezené možnosti jejich studia. Seznam literatury je doplněn
i o práce vydané v České republice a na Slovensku, které se však někdy dotýkají
vlastního tématu jen vzdáleně. Kapitulu uzavírá pět portrétů významných před-
stavitelů KGB a MGB. Hilgerova studie je velmi zasvěceným textem, který zdařile
uvádí do složitě, nepřehledně a často málo známé problematiky.

V obou sovětských kapitolách je zájem autorů pochopitelně obrácen primár-
ně k centru rozložitého státního celku a obecným vývojovým rysům, specifika
jednotlivých svazových republik zůstávají v pozadí. Na Pobaltí pod sovětskou
vládou poté zaostřuje pozornost poměrně krátká samostatná kapitola, kterou
napsali společně Aigi Rahi-Tammová, Ritvars Jansons a Peeter Kaasik (s. 161–198).
Explicitně pojednává jen o Estonsku a Lotyšsku, výklad se však leckdy týká celého

³ Dnes již historickým dokladem budování mýtu „hodné KGB“ (byť šlo o uniformovanou
milici) je americký film *Red Heat* z roku 1988 s Arnoldem Schwarzeneggerem v hlavní roli
sovětského policisty.

Pobaltí včetně Litvy. Je tím mimo jiné zvýrazněno, že pobaltské republiky vždy tendovaly k samostatné existenci a tvořily svébytnou kulturně-historickou enklávu v rámci Sovětského svazu. Autoři líčí velmi přehledně vývoj bezpečnostních složek v těchto baltských zemích po zabrání Sovětským svazem roku 1940. Rozdělení jednotlivých oblastí činnosti zdejších sekcí Lidového komisariátu vnitra (*Narodnyj komissariat vnutrennich děl* – NKVD) i Výboru pro státní bezpečnost kopírovalo centrum, jeho vztah k pobaltským republikám byl ale – již vzhledem k jejich násilnému připojení a odporu značné části obyvatel, přetrvávajícímu až do padesátých let – specifický. Pozornost autoři přirozeně věnují deportacím původních obyvatel před německou okupací, počtům obětí represí a boji sovětských orgánů proti „banditismu“, jak se oficiálně nazývalo rozsáhlé hnutí odboje takzvaných lesních bratří. Stav pramenů k dané problematice v Pobaltí je sice mimořádně tristní, přesto je však tamní historická produkce s tímto zaměřením poměrně bohatá.

Od prvního vydání nezměněná zůstala kapitola věnovaná Bulharsku, kterou napsali Jordan Baev a Kostadin Grozev (s. 199–254). Bulharská cesta obnášela převzetí stávající tajné policie po sovětském obsazení země roku 1944. Výklad autorské dvojice se bohužel soustřeďuje především na samotný vývoj bezpečnostního aparátu bez návaznosti na politický kontext, navíc je i chronologicky a tematicky nepřehledný. Na druhou stranu části věnované informační výměně v rámci východního bloku, výsledkům činnosti bulharské rozvědky nebo terorismu jsou přínosné. Velmi zajímavý je přehled mnoha forem represe v komunistickém Bulharsku. Bulharský Výbor pro státní bezpečnost (*Komitet za Dăržavna Sigurnost* – KDS) patřil v mnoha ohledech mezi služby velmi blízké sovětskému KGB a současně mezi nejkrutější politické policie, jejichž historie se v knize probírá. Literatura za bulharskou kapitolou je původní, převážně domácí provenience. Kapitolu doplňuje osm krátkých životopisů bulharských ministrů vnitra.

Nejvýraznější změnou z celé publikace oproti předešlým vydáním prošla kapitola o Československu (s. 255–470). Napsali ji společně přední odborníci na otázky československého bezpečnostního aparátu v minulém režimu Pavel Žáček a Petr Blažek, kteří jsou současně spolueditory tohoto českého vydání. Již v předmluvě k němu (s. 11–14) upozorňují, že československá kapitola přináší první syntetické zpracování dané problematiky. Z původních 75 stran se kapitola rozrostla na nyníšších 215, tedy bezmála na trojnásobek oproti vydání z roku 2005, a je nyní v celé knize také nejrozsáhlejší. Podle zmínky v úvodu se tak stalo zejména zásluhou Pavla Žáčka.

Organizační vývoj československých bezpečnostních orgánů je popsán od roku 1945, od poválečných zpravodajských struktur Komise pro vnitřní národní bezpečnost, poté druhého oddělení Zemského odboru bezpečnosti (ZOB II) a jeho propojení s Ministerstvem vnitra. Citelně ale absentuje podrobnější zmínka o evidenčním odboru Ústředního výboru KSČ. V celé kapitole dokonce není ani

jedinkrát zmíněno jméno Karla Švába, vedoucího odboru a od roku 1949 spoluvůrce politických procesů přímo na Ministerstvu vnitra (v letech 1950–1953 Ministerstva národní bezpečnosti). Přitom tato struktura, vytvořená a vedená Švábem, představovala klíčové centrum řízení jednotlivých zpravodajských složek podle potřeb Komunistické strany Československa. Vznik jednotné a centralizované Státní bezpečnosti umožnil až převrat v únoru 1948, na němž se ovšem podílely také intriky zmíněných bezpečnostních orgánů.

Státní bezpečnost zahrnovala již nejen informační, ale i represivní složku a proměnila se ve skutečné mocenské centrum sovětského typu. Asi třicet stran je věnováno vývoji personálního obsazení StB a jeho obměně. Většinu místa zde zabírají výčty početních stavů, jejich naplněnost, v menší míře přehledy vzdělanostní úrovně a politické organizovanosti. Bohužel schází třeba charakteristika zakladatelské garnitury Státní bezpečnosti, příčiny její čistky na počátku padesátých let (včetně popravy velitele StB Osvalda Závodského) či sdělení o následné orientaci bezpečnosti na „dělnické kádry“. Následuje částečná analýza obsazení pozic vedoucích činitelů (náčelníků) správ StB, jejich sociálního původu, profese, politické organizovanosti, a nakonec jsou uvedeny informace o tom, kteří z těchto funkcionářů byli pohnáni k odpovědnosti po roce 1989. Týká se to ovšem jen těch, kteří působili v bezpečnosti od roku 1953, poté co prošla organizační reformou, byla znovu začleněna do Ministerstva vnitra a vznikly centrální správy StB. Unikají tak pozornosti třeba významné zakladatelské postavy Osvalda Závodského, Jindřicha Veselého či Štěpána Plačka. To je dáno ovšem tím, že tato část byla částečně převzata z předmluvy k *Biografickému slovníku náčelníků operativních správ Státní bezpečnosti v letech 1953–1989*.⁴ Bezprecedentní čistka v StB počátkem padesátých let (ta normalizační o dvacet let později se s ní nedala srovnat nejen co do příčin, ale ani následků) je zmíněna jen jako fakt, bez vysvětlení souvislosti s tehdejšími politickými procesy.

V další části autoři přecházejí od vývoje bezpečnostního aparátu k represím v jeho režii. Přinášejí obsáhlé přehledy počtů skrytě „rozpracovávaných“ osob, evidovaných nepřátel, lidí vyšetřovaných. Přibližují metody používané při vyšetřování, rozsah sledování společnosti, využívání různých technických prostředků (zejména odposlechů) a cenzury korespondence. Agenda Státní bezpečnosti byla samozřejmě za prakticky pětáctýřicet let její činnosti velice široká. Zmíněné údaje sledují autoři ale až od února 1948, byť organizační vývoj popisují již od roku 1945. Schází zde však i určité zhodnocení a upozornění na politické a společenské souvislosti. Přesto lze z publikovaných údajů vysledovat určitý vývoj. Dalo by se přitom polemizovat například s tvrzením, že již před

⁴ BÁRTA, Milan (ed.): *Biografický slovník náčelníků operativních správ Státní bezpečnosti v letech 1953–1989*. Praha, Academia – Ústav pro studium totalitních režimů 2017, s. 13–37.

únorem 1948 patřily provokace mezi nejdůležitější operativní metody komunistických bezpečnostních složek (s. 356). Mnohem větší význam měla totiž bezesporu zpravodajská činnost, zvláště za situace, kdy druhé oddělení Zemského odboru bezpečnosti (respektive StB) do komunistického převratu neměly možnost zatýkat a vyšetřovat. I tak ale autoři pominuli třeba provokaci proti slovenské Demokratické straně na podzim 1947, která měla dalekosáhlé důsledky pro vyústění tehdejšího politického vývoje. S tím souvisí i fakt, že slovenská problematika v příslušné podkapitole výrazně absentuje. Zmíněná akce Kámen, stejně jako akce Skaut (Vlastislav Chalupa), se týkají až poúnorového období. Výstižněji je popsána fáze „výroby“ politických procesů a vyšetřování po únoru 1948. Problematická tabulka na straně 362 (mimočodem pod čarou odkazující na první vydání této knihy!) uvádí ukončená trestní stíhání a vyšetřování přečinů za poslední čtvrtletí z období 1983 až 1988, přitom již roku 1994 byl publikován mnohem komplexnější podklad.⁵

Obsáhle je popsán nejtypičtější nástroj Státní bezpečnosti – síť tajných spolupracovníků. Výklad obsahuje na jednatřiceti stranách typologii, systém, počty a vývoj podob tajné spolupráce, s odkazy na příslušné směrnice. Jen velmi zřídka ale autoři seznamují s dobovým hodnocením významu tohoto nástroje pro StB. Ze skutečné záplavy čísel nelze vyčíst, jaké výsledky tento aparát vlastně měl a jak ovlivnil společnost. Zůstává tak nevysloveno, že se bezpečnostní aparát v tomto směru potýkal se značnými a trvalými problémy, že ministři vnitra Rudolf Barák nebo Vratislav Vajnar (a jistě i další) opakovaně kritizovali slabé výsledky, zejména formálnost tajné spolupráce s StB, nízkou kvalitu dodávaných zpráv, zneužívání úředního postavení důstojníků bezpečnosti, případy jejich spekulací nebo nucení ke spolupráci. Pouze jedinkrát (s. 373–374) je takováto kritika naznačena. To samé platí o pasážích věnovaných tajným spolupracovníkům československé rozvědky v zahraničí. Tajný spolupracovník je tu představen jen jako kategorie, číslo, bez historické kritiky. Přitom jde o problematiku velmi citlivou, s velkými přesahy až do současnosti.

Poslední část československé kapitoly obsahuje výklad o obětech zdejšího komunistického režimu. Jde opět o záplavu různorodých údajů, které někdy s hlavním tématem Státní bezpečnosti ani nesouvisí. Kromě evidence uvězněných a popravených v důsledku přímé činnosti StB se tak zde vyskytují přehledy osob odvečených sovětskými orgány po válce do SSSR (bez zmínky o porušení suverenity poválečného Československa). V seznamu obětí pak nalezneme brance povoláné do pomocných technických praporů v letech 1950 až 1954. K tomu je

⁵ VÁCHOVÁ, Jana – KOUDELKA, František: *Trestní postih pro trestné činy proti republice v letech 1969–1989 v Československu*. (Dokumenty o perzekuci a odporu, sv. 10.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994.

ještě připojen dílčí údaj o případech protiprávního jednání vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968, což s StB nemělo společného už vůbec nic (s. 407). Znovu se pak opakuje již jednou popsáná evidence „nepřátelských osob“ (s. 353 a 408), nyní jako forma perzekuce, byť ze samotného faktu evidence žádná přímá perzekuční opatření nevyplývala. Poté autoři ještě zmiňují normalizační čistky, což byla z formálního hlediska politická perzekuce organizovaná vedoucími orgány KSČ. Případná úloha Státní bezpečnosti při jejich provádění není osvětlena – se zdůvodněním, že roli jednotlivých složek represivního aparátu lze vzhledem k současnému stavu historického výzkumu prý poměrně obtížně zhodnotit (s. 405).

Nenajdeme zde ani analýzu rozdílů mezi převažujícími formami perzekuce po roce 1948 a po roce 1969, kdy nad trestněprávním postihem jednoznačně převládala takzvaná preventivně výchovná opatření, tedy skryté zákroky StB, vykonávané často s pomocí „převodových pák“ ve společnosti. I pro dobu normalizace se přes vágní zmínku o nátlakových opatřeních a šikaně hovoří jen o trestněprávní perzekuci. Ta ale s výjimkou postihu za trestný čin takzvaného opuštění republiky nebyla ve srovnání s prvním desetiletím po roce 1948 početně významná. Nakonec autoři obrazejí pozornost na protirežimní demonstrace koncem osmdesátých let, ovšem zásahy při nich se odehrávaly spíše v režii uniformovaných složek Sboru národní bezpečnosti (Federálního ministerstva vnitra) a role samotné Státní bezpečnosti v těchto událostech popsána není. Je možno ale ocenit kritický pohled na oběti policejních provokací i pochyby namísto jasných soudů o tom, kolik bylo skutečných oponentů režimu a kolik lidí se stalo obětí mašinerie Státní bezpečnosti (s. 403–404).

Na konci výkladu o represii má vše vysvětlit citát z knihy Milana Šimečky, charakterizující atmosféru strachu v režii Státní bezpečnosti. Těžko však může být náhradou něčeho, co chybělo v celém textu. Navíc se Šimečkův citát týká jen situace v polovině osmdesátých let.⁶

Celou československou kapitolu uzavírá obsáhlý přehled literatury, stavu a vývoje historického výzkumu. Zachyceny jsou i proměny ve zpřístupňování archivních pramenů a utváření relevantních institucí v České republice i na Slovensku, zařazen je dokonce i podrobný přehled fondů Archivu bezpečnostních složek. Ačkoliv má jít o „výběrovou bibliografii“, jsou tu na jednadvaceti stranách uvedeny prakticky všechny existující práce k tématu, včetně publikací tak pochybné úrovně, jaké pocházejí od badatele Martina Herzána.⁷ Zaslouží však ocenit,

⁶ Viz ŠIMEČKA, Milan: O strachu z tajné policie. In: TÝŽ: *Kruhová obrana: Záznamy z roku 1984*. Bratislava, Archa 1992, s. 233–237, zde s. 235–236.

⁷ BÍLEK, Libor – HERZÁN, Martin: *Jihlava ve spárech StB: Historie tajné policie KSČ v Jihlavě 1945–1990*. B. m., Jiří Vybíhal 2011; HERZÁN, Martin: *Třebíč ve spárech StB: Historie tajné policie KSČ v Třebíči 1945–1990*. B. m., Martin Herzán 2012; HERZÁN, Martin: *Třešť ve spárech*

že na rozdíl od původního vydání byly do bibliografického přehledu doplněny mezitím vydané tituly.

Změna k horšímu oproti původnímu vydání však nastala v příloze se životopisnými portréty. Zatímco v prvním vydání z roku 2005 byli představeni tři významní funkcionáři československého bezpečnostního aparátu (Rudolf Barák, Alojz Lorenc a Bohumír Molnár), nyní zůstal Barák s Molnárem a přibyli k nim dva z řady náčelníků rozvědky, Miloslav Čech a Karel Sochor. Zmizel bohužel portrét generála Alojze Lorence, v roce 1989 prvního náměstka ministra vnitra a fakticky hlavní osobnosti, která řídila Státní bezpečnost. Navíc bez něj není zastoupen žádný Slovák. V takové práci by se přitom daly očekávat třeba portréty tvůrců StB (Jindřicha Veselého, Štěpána Plačka, Osvalda Závodského, Karla Švába) či určujících postav z pozdější doby, jako byl Ján Kováč či Jaromír Obzina. Ke čtyřem zařazeným medailonům je připojen stručný přehled československých, českých a slovenských ministrů vnitra (respektive národní bezpečnosti).

Oproti většině jiných kapitol knihy v té československé bohužel evidentně schází hlubší pochopení souvislostí mezi existencí a činností Státní bezpečnosti a politickým a společenským vývojem v zemi. Jak poznamenal únor 1948 a přechod protivníků do ilegality nebo do zahraničí metody Státní bezpečnosti? Co přineslo sjednocení operativy a vyšetřování? Jak Státní bezpečnost proměnily čistky a politické procesy? A co znamenal fenomén tajné spolupráce s StB pro českou a slovenskou společnost tehdy a dnes? Jen velmi málo je také popsán mechanismus řízení tajné policie Komunistickou stranou Československa.

Později dodaná kapitola od Krisztiána Ungváryho a Gábora Tabajdiho (s. 477–541) ve značné šíři představuje okolnosti vzniku, politický kontext, právní rámec a jednotlivé fáze vývoje maďarského Úřadu pro státní bezpečnost (*Államvédelmi Hatóság* – ÁVH). Úřad patřil k těm tajným službám, které vznikly po válce nově a v režii komunistů. Podobně jako v Československu tomu napomohl komunist a v čele Ministerstva vnitra, jmenovitě László Rajk. Ten se však stal obětí mocenského boje a roku 1949 byl popraven, o dva roky později se dostal do vězení i zakladatel ÁVH a pozdější dlouholetý generální tajemník Maďarské socialistické dělnické strany János Kádár. Kapitola nastiňuje také financování a zapojení bezpečnostního úřadu do stranických struktur nebo proměny a sociální rozbor jeho kádrového složení. Případ Maďarska je i při tomto bližším pohledu unikátní. Po rozdrčení maďarské revoluce na podzim 1956 přišlo tvrdé účtování, poté ale represe poklesla a zaměřovala se zejména na opoziční elity a menšinové jevy. Zajímavý je stalinistický charakter části protirežimní opozice. Autoři popisují i největší úspěch maďarských tajných služeb – zverbování porevolučního

exulanta Zoltána Szabó v roce 1967 ke spolupráci s vojenskou rozvědkou a z toho vycházející špionážní operace, díky kterým se východnímu bloku podařilo získat obrovské množství utajovaných vojenských dokumentů Severoatlantické aliance. Do akce byla nakonec zapojena i československá strana. Dále autoři popisují technické vybavení Úřadu pro státní bezpečnost, hlavní směry jeho činnosti, systém agenturní sítě či cenzury korespondence. Všechno je podáno přehledně a srozumitelně. Upozorňují rovněž na složitost problematiky politických procesů, kde lze vzhledem k trestání válečných zločinů někdy těžko oddělit oběti od pachatelů. Pozoruhodný je relativně nízký počet obětí maďarského „obnovení pořádku“ po roce 1956 a také vysoká míra kontroly společnosti, jež z výkladu plyne.

Autoři vytvořili srozumitelný a vyvážený obraz, který ukazuje nejen vlastní bezpečnostní aparát a jeho aktivity, ale i jeho začlenění v politickém systému a vliv na maďarskou společnost. Ze závěrečné části kapitoly je přitom jasně patrné, že práce s archivními prameny k dané problematice v Maďarsku byla a je poměrně složitá (autoři doslova píší, že „přístup k dokumentům bezpečnostních služeb je ostudou Maďarské republiky“ – s. 539). Kapitola je doplněna portréty pěti vysokých představitelů maďarského úřadu bezpečnosti. Přehled literatury obsahuje tentokrát – asi i vzhledem k jazykové bariéře – vesměs studie a články ve sbornících a časopisech vydaných v Čechách nebo na Slovensku a práce vydané anglicky. Zjevně jde o doplněk editorů knihy.

Kapitolu o Německé demokratické republice napsal Jens Gieseke (s. 545–612). Východoněmecká zkušenost byla od ostatních zemí východního bloku odlišná. Tamní Státní bezpečnost (*Staatssicherheit* – Stasi) byla postavena nově, za přímé pomoci sovětských tajných služeb, které původně dokonce samy prováděly státobezpečnostní činnost na území okupovaného Německa. Výjimečné byly i podmínky na teritoriu budoucí NDR, kde měla sovětská moc volnou ruku. Nebylo třeba vytvářet zdání nezávislosti bezpečnostního aparátu, který byl od počátku jednoznačně a otevřeně v komunistických rukou. Dlouholetý výzkum struktur Stasi v německé historiografii umožnil autorovi předložit komplexní údaje o organizačním vývoji, financování, počtech i kvalitě „kádrů“. Asi nikde mimo Sovětský svaz nevznikla tak specifická sociální skupina, jako byli příslušníci Stasi. Zajímavé je i stále širší využívání sofistikovanějších metod činnosti, operativní techniky na vysoké úrovni (v roce 1989 bylo možno v Berlíně současně odposlouchávat dvacet tisíc telefonů!) nebo různorodých metod sledování. Technická úroveň Stasi byla ve srovnání s ostatními tajnými službami východního bloku mimořádná, obrovský byl objem cenzurované korespondence, množství odposlechů telefonních hovorů i míra kontroly společnosti. Rozsah činnosti Stasi byl zkrátka enormní, stejně jako intenzita jejího vyzbrojení pro případ kontrarevoluce. Stasi měla i zřetelný vliv na informovanost politického a státního vedení NDR. Také

obrovské počty tajných spolupracovníků nemají obdobu v jiných zemích za železnou oponou. Ve srovnání s klasickými brutálními metodami komunistické politické policie se ovšem snažila spíše výběrově vytlačovat nepohodlné občany mimo stát.

Jens Gieseke se vyjadřuje skepticky k možnosti odhadnout celkový počet obětí Stasi nebo je snadno definovat, neboť mezi ně patřili bývalí nacisté. Značné ztráty na životech mezi internovanými (v důsledku podmínek života v táborech i poprav) měla podle uvedených údajů na svědomí sovětská okupační správa v letech 1945 až 1955, zatímco východoněmecké soudy vynesly poměrně málo rozsudků smrti. Vysoký byl i počet obětí přechodu státní hranice, neboť emigrace na Západ byla v NDR masovým jevem. Autor také příkladně zasadil výklad o Stasi a souvisejících tématech do rámce politického vývoje ve východním Německu.

Promyšlené, precizní, ale i odpovědné zacházení s dokumentací Stasi ve Spolkové republice, jak je ilustrováno i v příslušné kapitole, představovalo vždy vzor pro ostatní země se zkušeností komunistické vlády. Výběrová bibliografie uvádí skutečně jen nejzávažnější práce z bohaté a kvalitní německé historické produkce. Kapitulu doplňují biografické portréty všech tří východoněmeckých ministrů Státní bezpečnosti.

Polská kapitola je dílem historiků Antoniho Dudka a Andrzeje Paczkowského (s. 613–692). Také v Polsku byl vytvořen bezpečnostní aparát již během osvobozování země v roce 1944 tamními komunisty podle sovětského vzoru, a to již dokonce jako samostatné ministerstvo (do roku 1954). Sovětští poradci se podíleli na vytváření Bezpečnostní služby (*Śłużba Bezpieczeństwa* – SB) od roku 1945 a sovětský vliv včetně činnosti kontrarozvědky Smerš v Polsku po válce převládal. Výklad organizačního vývoje je sice dosti podrobný, ale zpočátku nemá návaznost na politický kontext a je nepřehledný. To autoři napravili v další části, kde začlenění bezpečnostního aparátu do mocenské hierarchie je zřetelnější. Propojení Polské sjednocené dělnické strany s Bezpečnostní službou bylo zjevně vždy pevné a nikdy je neovlivnily krize, čistky a politické procesy, jako třeba v Československu.

Kapitola prozrazuje velkou míru brutality polských bezpečnostních orgánů, která se projevila i vysokými počty zavražděných politických oponentů a příslušníků ozbrojených skupin v období od konce války do poloviny padesátých let. Bezohledností se vyznačovalo jednání polské tajné policie i po vyhlášení válečného stavu v prosinci 1981. Vzhledem k lidnatosti země překvapuje relativně nízký počet tajných spolupracovníků. Přes toto omezení, poměrně primitivní technické vybavení i většinou nízkou úroveň vzdělání svých příslušníků ovšem polská bezpečnost vyvíjela rozsáhlé aktivity. Musela se přitom vyrovnávat s řadou krizových momentů komunistického režimu, od nepokojů v roce 1956 přes četné sociální protesty v dalších desetiletích, vrcholící hnutím Solidarity v létě 1980 a následným válečným stavem, až po finální otřesy v roce 1989. Výklad však více

sleduje dění v padesátých letech než v pozdější době. Za nedostatek považují, že autoři vůbec nevěnují pozornost polské rozvědce a její činnosti v zahraničí proti velmi aktivnímu polskému exilu. Do závěrečného přehledu o stavu výzkumu je současně zahrnut i výčet literatury. Kapitoly doplňují tři portréty významných představitelů polského Ministerstva vnitra.

Legendární rumunské Hlavní správě lidové bezpečnosti (*Dirrecția Generală a Securității Poporului* – DGSP, krátce *Securitate*) je věnována relativně krátká, ale informačně velmi hutná kapitola z pera britského historika Denise Deletanta (s. 693–740). Již v době obsazení země Rudou armádou se rumunský bezpečnostní aparát dostal pod kontrolu sovětských agentů a současně se stal oporou upevňování komunistické moci. Příběh Securitate ukazuje mimořádně úzké propojení politické policie s vládoucí stranou a propracovaný systém kořistnictví. I přes postupné uvolňování vazeb na Sovětský svaz (v roce 1958 došlo k bezprecedentnímu stažení sovětských vojsk ze země a v roce 1964 odešli i sovětské poradce) vznikla vlastní diktatura sovětského typu bez protektorství Moskvy, jejíž existence byla nemyslitelná bez tajné policie. Stále těsnější symbióza státu a bezpečnostního aparátu vedla i k vytvoření skutečně privilegované kasty příslušníků Securitate. Tento faktor spolu se zřízením speciálních ozbrojených sil pod kontrolou tajné policie dává možnost pochopit krvavé okolnosti pádu režimu Nicolae Ceaușeska koncem roku 1989. Mimořádná byla i četnost defekcí příslušníků Securitate a jejich zahraničněpolitické i vnitropolitické důsledky. Přeběhnutí vysokého důstojníka rumunské rozvědky Iona Mihaie Pacepy v roce 1978 oslabilo v zahraničí i doma Ceaușeskovu pozici a mělo za následek rozsáhlé čistky v bezpečnostním i státním aparátu.

I bez úzké spolupráce s KGB se rumunský bezpečnostní aparát stal skutečnou zločineckou organizací. Securitate řídila mimořádně hustou síť tajných spolupracovníků, dokonce včetně dětí. Za pozornost stojí i neobyčejně aktivní akce k umlčení oponentů rumunského režimu v exilu. O složitosti problematiky svědčí fakt, že definovat rozsah represe v komunistickém Rumunsku je dodnes obtížné. Také cesta k otevření rumunských archivů byla nesnadná. Výběrová bibliografie ale prozrazuje, že rumunští historici poměrně značně pokročili ve zpracování komunistické minulosti země. Osudy a zločiny vybrané pětice protagonistů v závěrečných medailonech výmluvně dokládají mimořádnou brutalitu rumunského bezpečnostního aparátu.

V závěru celé knihy jsou zařazeny biogramy autorů s výběrovou bibliografií, jež prozrazují jejich bohaté zkušenosti s problematikou soudobých dějin, a zejména represivního aparátu jednotlivých zemí. Následují ještě seznamy zkratk, diagramů, tabulek a jmenný rejstřík.

Úroveň překladu z polštiny je i vzhledem k rozsahu textu poměrně dobrá, celkově odpovídá také odborná terminologie. Mám-li zmínit namátkou drobnější

nedostatky, tak v případě Stasi je doslovný překlad „neoficiální spolupracovníci“ (*Inofizielle Mitarbeiter*) poněkud neobratný a v polské kapitole „oddělení studií“ nedává velký smysl.

Publikaci bohužel schází nějaké závěrečné shrnutí, které by třeba vyzvedlo rozdíly i shody v unikátním, více než čtyřicetiletém experimentu se zaváděním jednotného vzoru tajné policie do několika zemí s rozdílnými historickými, kulturními i sociálními podmínkami. Přinejmenším lze namísto toho aspoň konstatovat, že státní bezpečnost každé země na východ od železné opony vložila do „čekistického“ zadání něco vlastního a „obohatila“ je o originální prvek. Objemný svazek předpokládá poučeného a zaujatého čtenáře, který nebude tápat v základních pojmech. Nebude se ale ani tázat na to, proč se jmenuje *Čekisté*, když popisované bezpečnostní aparáty vznikaly v době, kdy sovětský úřad s názvem Čeka dávno neexistoval a jeho obávaný tvůrce Felix Edmundovič Dzeržinskij byl již dvacet let po smrti.

Abstract

The comprehensive publication Čekisté: Orgány bezpečnosti v evropských zemích sovětského bloku [The Chekists: Security Organs in the European Countries of the Soviet Bloc] by the editors Krzysztof Persak, Łukasz Kamiński, Pavel Žáček and Petr Blažek is the Czech edition of the work produced by an international team of historians, which emerged from a project run by the Polish Institute of National Remembrance. The book was originally published in English in 2005 in Warsaw under the care of the two Polish editors with the title A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe, 1944–1989. A German edition followed in 2009 in Göttingen, and finally, in 2010, the Polish translation Czekiści: Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989, which forms the core of the Czech version. None of the editions, however, are a mere translation of the previous one. With each edition, new texts appear and existing ones are expanded and updated. The reviewer compares the different editions and presents the chapters which deal with the history of the communist secret services in the former Eastern Bloc countries (the Soviet Union, and more specifically in Estonia and Latvia, Bulgaria, Czechoslovakia, Hungary, the German Democratic Republic, Poland and Romania), paying the closest attention to the Czechoslovak chapter, which is also the first synthetic treatment of the subject. Despite various partial shortcomings, including the lack of an attempt at a concluding summary, the reviewer believes that the volume as a whole provides informed readers with a generally clear, factually reliable and highly detailed picture of the origins, organization, development, multifaceted activities, crimes and victims of the secret services in the former communist European countries.

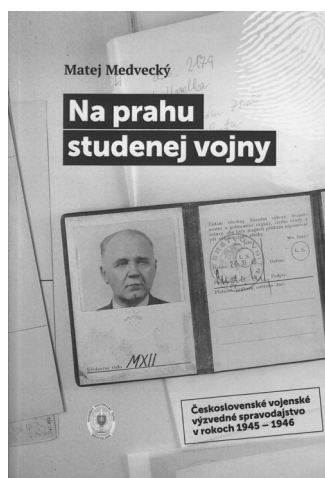
Keywords / Klíčová slova:

Secret services; state security; communism; Eastern Bloc; Soviet Union;
Bulgaria; Czechoslovakia; Hungary; GDR; Baltic states; Poland; Romania
tajné služby; Státní bezpečnost; komunismus; východní blok; Sovětský svaz;
Bulharsko; Československo; Maďarsko; NDR; Pobaltí; Polsko; Rumunsko

Československá rozvědka v předvečer studené války

Klára Staňková

Katedra historie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

MEDVECKÝ, Matej:

Na prahu studenej vojny: Československé vojenské výzvedné spravodajstvo v rokoch 1945–1946.

Bratislava, Vojenský historický ústav 2020, 216 stran, ISBN 978-80-89523-62-0.

Činnost československého výzvedného zpravodajství (rozvědky) v letech bezprostředně následujících po druhé světové válce doposud stála na okraji odborného zájmu. Byť o vojenském zpravodajství v tomto období vyšlo už značné množství publikací, většina z nich mapovala spíše činnost kontrarozvědky. Rozvědce jako druhé základní složce vojenského zpravodajství se dosud věnovali Zdeněk Titl, Jan Štaigl a naposled Vladimír Mohyla.¹ Nicméně tito autoři primárně popisovali organizační strukturu poválečné rozvědky. Tento nepoměr zájmu

¹ TITL, Zdeněk: *Vývoj organizace a personálií československého zpravodajství v prvním roce po 2. světové válce (1945): Studijní pomůcka*. Praha, b. n. 1966; ŠTAIGL, Jan: *Organizácia a hlavné smery činnosti čs. vojenského výzvedného spravodajstva (rozviedky) v rokoch 1945–1967*. In: *Historie a vojenství*, roč. 50, č. 2 (2001), s. 410–436; MOHYLA, Vladimír: *Rozvědky: Historie Československého výzvedného zpravodajství 1918–1990: Z pohledu bývalého důstojníka zpravodajské správy generálního štábu ČSLA*. Praha, Brána 2018.

o aktivitu 2. oddělení Hlavního štábu Ministerstva národní obrany ve srovnání s Hlavní správou Obranného zpravodajství (OBZ), přidržíme-li se dobových institucionálních názvů, bezesporu odráží klesající význam druhé zpravodajské složky v poválečné době. Podrobná analýza situace v prvních dvou poválečných letech však může pomoci pochopit, proč a jakým způsobem se z původně prestižní organizace s širokým polem působnosti stala podhodnocovaná služba, jen úzce zaměřená a značně personálně redukována.

A právě komplexní zpracování dějin československého výzvědného zpravodajství v letech 1945 a 1946, kdy docházelo k jeho rozsáhlé transformaci na pozadí hlubokých změn ve vnitřní i zahraniční politice tehdejšího Československa, si klade za cíl slovenský historik Matej Medvecký v publikaci s příhodným názvem *Na prahu studenej vojny*. Jistě se nabízí otázka, proč autor období nevymezil šířeji, až do roku 1948 nebo 1949. Jeho záměrem však bylo zdokumentovat podstatné změny v činnosti 2. oddělení Hlavního štábu, které se udály právě v těchto dvou letech.

Matej Medvecký se řadí k významným slovenským i českým historikům, kteří se zabývají tematikou bezpečnosti, justice, vojenského zpravodajství a diplomacie v Československu a na Slovensku během druhé světové války a po ní.² O vojenském výzvědném zpravodajství v poválečném období v různých souvislostech pojednal už dříve v několika časopiseckých a sborníkových studiích.³ Předkládanou monografii pak můžeme považovat za pomyslné vyvrcholení jeho badatelského úsilí v této tematické oblasti.

Hlavní pramennou základnu, z níž autor ve své monografii vychází, tvoří archiválie fondu 2. oddělení Hlavního štábu Ministerstva národní obrany z let 1945 až 1949, které se nyní nacházejí v Archivu bezpečnostních složek v Praze. Nutno dodat, že se autor jejich studiem zhostil nelehkého úkolu, neboť tyto archiválie byly značně poničeny povodněmi v roce 2002. Nicméně i přes torzovitý stav fondu se mu podařilo vytvořit komplexní obraz činnosti rozvědky

² Připomeňme alespoň jeho hlavní práce z těchto oblastí: MEDVECKÝ, Matej: *Spravodajské eso Slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2007; TÝŽ: *Za červené Slovensko: Štátna bezpečnosť a politické spravodajstvo na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2011; MEDVECKÝ, Matej – SIVOŠ, Jerguš – JAŠEK, Peter: *V stopách Rudého Felixa: Štátna bezpečnosť na Slovensku v rokoch 1945–1989*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2012 (publikace současně vyšla také anglicky: TÝŽ: *Following the Footsteps of Iron Felix: The State Security in Slovakia 1945–1989*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2012).

³ MEDVECKÝ, Matej: Nepotrebný diplomat: Pôsobenie československého ataše v Štokholme po skončení druhej svetovej vojny. In: *Vojenská história*, roč. 19, č. 1 (2015), s. 60–80; TÝŽ: Československí vojenský diplomati po skončení druhej svetovej vojny. In: *Tamtéž*, roč. 21, č. 3 (2017), s. 61–77; TÝŽ: Rok 1946 a československá tajná služba. In: SYRNÝ, Marek a kol.: *Rok po vojne: Slovensko a Európa v roku 1946*. Banská Bystrica, Múzeum Slovenského národného povstania 2017, s. 281–287.

v prvních poválečných letech. Z Archivu bezpečnostních složek autor pro svou práci také využil operativní svazky a takzvaný balíkový fond v rámci fondu Zpravodajská správa Generálního štábu. Neopomněl ani fondy Ministerstva národní obrany z let 1945 a 1946 uchované ve Vojenském historickém archivu – Vojenském ústředním archivu v Praze. Kromě archivního materiálu Medvecký čerpal z rozsáhlé bibliografie knižních publikací, studií a článků, přičemž svůj zájem neomezil pouze na díla české či slovenské provenience.

Struktura práce je velmi jednoduchá a logicky členěná. Kniha sestává ze dvou obsahově vyrovnaných stěžejních kapitol, z nichž první se zabývá působením 2. oddělení Hlavního štábu v Praze a druhá aktivitami československých vojenských diplomatů po druhé světové válce, které v daném období spadaly do kompetence vojenského výzvědného zpravodajství. Hlavnímu textu předchází pouze stručný úvod s vymezením cíle, krátkým popisem zvolených pramenů a literatury a ospravedlněním použité metodiky. Na konci díla pak nacházíme stručný závěr shrnující výsledky bádání, anglické resumé, seznam pramenů a literatury a obrazovou přílohu s fotografiemi příslušníků československé vojenské rozvědky. K přehlednému dojmu přispívají poznámky umístěné pod čarou. U odborné publikace však mrzí absence jmenného rejstříku a seznamu použitých zkratek, zvláště když různých osobností a zkratek se v ní vyskytuje velké množství.

První část autor rozdělil na dvě rovnocenné podkapitoly. V první z nich dokumentuje obnovení 2. oddělení Hlavního štábu Ministerstva národní obrany a jeho činnost do konce roku 1945 a líčí, jak turbulentní společensko-politické změny po skončení války ovlivnily směřování vojenského zpravodajství v tehdejší Československu. Matej Medvecký komplexně analyzuje podmínky, za nichž se vojenská rozvědka jako původně důležitá složka ministerstva ocitla na vedlejší koleji a musela se omezit pouze na zahraniční aktivity. Paralelně narůstal vliv Hlavní správy Obranného zpravodajství pod vedením Bedřicha Reicina, která poté i v rámci výzvědného zpravodajství uplatňovala sovětské požadavky. Autor uvádí personální stav 2. oddělení Hlavního štábu bezprostředně po válce a cíle, jež si pro první měsíce stanovilo, a rovněž detailně vykresluje návrhy jeho organizace a náplně práce. Na základě platných směrnic pak dokládá, jakým způsobem do kompetencí 2. oddělení zasahovala Hlavní správa Obranného zpravodajství, jež stále více ovlivňovala nejen jeho činnost, ale i personální obsazení nejvyšších pozic vojenského výzvědného zpravodajství.

Druhá podkapitola pak podrobně mapuje činnost vojenské rozvědky během druhého poválečného roku, kdy prošla definitivní reorganizací, spočívající v systematizaci při zadávání úkolů, v pracovních metodách a dalších praktických stránkách činnosti podle aktuální situace v sousedních zemích. Během roku 1946 docházelo k rozsáhlé redukci jak jejího personálu, tak kompetencí, které postupně přecházely pod Hlavní správu OBZ. Činnost jednotlivých skupin 2. oddělení

Hlavního štábu dává autor do souvislosti se složitou ekonomickou situací poválečného Československa, jehož vedoucí představitelé včetně resortu obrany preferovali tajné služby zaměřené na politické a obranné zpravodajství, neboť aktuální hrozby viděli spíše uvnitř země než za jejími hranicemi. Autor se zde věnuje i působení 2. oddělení štábu při jednotlivých vojenských oblastech Československa. Konkrétní naplňování směrnic ilustruje formou mikrosondy, jež nabízí vhled do rutinních činností a typických praktických problémů zpravodajských důstojníků na různých úrovních, s nimiž se v daném období museli potýkat.

Druhá část knihy je rozdělena do tří podkapitol. V první a zároveň nejkratší se pozornost soustředí na adaptaci československého výzvědného aparátu v zahraničí v roce 1945, jíž se historici doposud téměř nezabývali, přestože poválečné Československo disponovalo vcelku vysokým počtem vojenských zastupitelských úřadů oproti předchozímu období. Autor nejprve zmiňuje okolnosti přistoupení Československa ke zřizování úřadů vojenských přidělců krátce po jeho vzniku. Kromě úřadů vojenských atašé popisuje také ustavení československých vojenských misí v zahraničí a jejich činnost před druhou světovou válkou i v jejím průběhu. Působení československých vojenských atašé a vojenských misí v prvním mírovém roce pak autor opět zasazuje do politicko-hospodářského kontextu tehdejšího Československa, jenž citelně ovlivnil úkoly a kompetence vojenských přidělců v zahraničí. Většina komplikací a problémů, s nimiž byli nuceni se vyrovnávat, měla původ v nepříznivé ekonomické situaci, což se týká i podceňování jejich reprezentační funkce. Autor dává nahlédnout i do pracovní každodennosti vojenských přidělců a jejich proměn během roku 1945.

Pro lepší ilustraci podmínek vojenských přidělců v poválečném období autor svou publikaci obohatil o případovou studii mapující činnost československého vojenského atašé ve Švédsku, plukovníka Aloise Čáslavky. Ve Stockholmu působil od dubna 1944, kdy byl jmenován do funkce exponovaného zpravodajského důstojníka. Po skončení války čelil stejně jako jeho kolegové finančním potížím a nezájmu pražského ústředí, což značně omezovalo možnosti jeho zpravodajské služby. Autor rovněž líčí okolnosti jmenování atašé do funkce a každodenní činnosti, jimž se v ní věnoval. Stejně tak podrobně popisuje události kolem likvidace jeho úřadu v důsledku omezování působnosti zpravodajské služby, a to dokonce i v zemi jako Švédsko, které patřilo k tradičním působištím zpravodajských služeb evropských států a kde se získávaly zpravodajské informace o Německu, na nichž velmi záleželo i poválečnému Československu.

Poslední podkapitola je zasvěcena činnosti vojenských misí a přidělců během roku 1946, který se nesl v duchu konsolidace poměrů a podpisů mírových smluv. V prvním trimestru došlo k dramatické redukci počtu vojenských diplomatů, což Československu výrazně ubralo na mezinárodní prestiži. Ve stejné době se československé výzvědné zpravodajství zaměřilo na přípravu vnitřních

směrnic a předpisů pro vojenské ataše a vojenské mise. Autor detailně analyzuje dočasné směrnice a pokyny, jimiž se zpravodajská služba v zahraničí měla řídit, a posuzuje, do jaké míry reflektovaly aktuální politické dění v Československu i jeho nový zahraniční kurz a jak se v nich odrážely zkušenosti bývalých vojenských přidělců i zdokonalování technických prostředků. Poukazuje přitom na personální změny, které odrážely orientaci na Sovětský svaz. Na příkladech jednotlivých úřadů československých vojenských atašé a misí pak ukazuje, s jakými problémy se tehdy potýkaly.

Mateji Medveckému se v monografii *Na prahu studené vojny* velmi dobře podařilo naplnit původní záměr, když komplexně zmapoval fungování československého výzvědného zpravodajství v letech 1945–1946. Práce, která je výsledkem studia široké škály pramenů, zaplnila vakuum, které doposud k danému tématu v české a slovenské historiografii existovalo. Na základě analýzy úředních směrnic, pokynů i dalších dokumentů přináší nový vhled nejen do měnícího se rozsahu kompetencí tehdejších zpravodajských důstojníků a vojenských diplomatů, do rutinních činností a nových problémů, s nimiž se museli vyrovnávat, ale zejména odpovídá na nejdůležitější otázku, proč a jakým způsobem se v daném období radikálně snížila prestiž a význam československého vojenského výzvědného zpravodajství.

Abstract

Na prahu studené vojny: Československé vojenské výzvedné spravodajstvo v rokoch 1945–1946 [*On the Threshold of the Cold War: Czechoslovak Military Intelligence in the Years 1945–1946*] by Slovak historian Matej Medvecký comprehensively maps the functioning of Czechoslovak military intelligence in the first two years after the Second World War. The work is the result of the study of a wide range of official sources and fills a vacuum that existed in the scholarship on the topic in Czech and Slovak historiography. The book describes the structure and the essential changes which took place in the intelligence services in these two years, and elucidates their connections with the internal political changes and the new foreign orientation of Czechoslovakia. According to the reviewer, Medvecký provides new insights into the competences, routine activities and problems of intelligence officers and military diplomats of the time, and, above all, answers the most important question of why and how the prestige and importance of Czechoslovak military intelligence declined radically after the war.

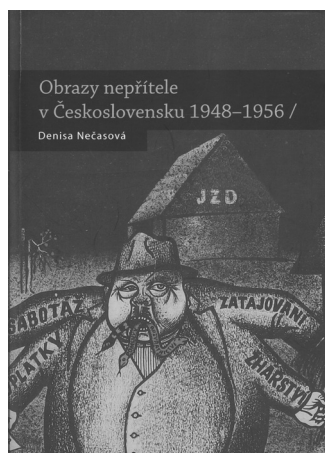
Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; secret services; Czechoslovak military intelligence; Third Czechoslovak Republic (1945–1948); Cold War; military attachés
Československo; tajné služby; československá vojenská rozvědka; třetí republika; studená válka; vojenští přidělenci

Kulturněhistorické obrazy nepřítel v poúnorovém Československu

Johana Klusek

Institut mezinárodních studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy

NEČASOVÁ, Denisa:

Obrazy nepřítele v Československu 1948–1956.

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2020, 235 stran,
ISBN 978-80-7422-688-5.

Vztahování k nejbližšímu okolí stejně tak jako k širšímu světu a rozmanitým aktérům v něm nepředstavuje pouze přirozenost jednotlivců, ale samozřejmě také celých společností. Proces utváření mentálních map a zabarvování jejich jednotlivých políček se odehrává v závislosti na aktuálních, více či méně vědomých potřebách daného subjektu. S tímto v sociálních vědách dlouhodobě užívaným axiomatickým pracuje ve své nejnovější knize *Obrazy nepřítele v Československu 1948–1956* také historička Denisa Nečasová, která tak navazuje na svou předchozí publikaci věnovanou „novému socialistickému člověku“ ve stejném období.¹ Tentokrát si poměrně logicky za objekt svého zájmu vybírá ty skupiny uvnitř i vně československé společnosti, jež v tehdejší diskurzivním prostoru fungovaly jako užitečný

¹ NEČASOVÁ, Denisa: *Nový socialistický člověk: Československo 1948–1956*. Brno, Host 2018.

protipól při ideologické konstrukci „nového člověka“, který se měl v rané fázi státního socialismu stát vzorem pro široké masy. Čtyři kategorie, které autorka pečlivě vydestilovala prostřednictvím metod kritické diskurzivní analýzy z dobového tisku a rozličných publikací, tvoří buržoazie, takzvaní kulaci, katoličtí kněží a Spojené státy americké. Práce navazuje na postmoderní lingvistický obrat a na obecné úrovni se zaměřuje na vztah mezi mocí, ideologií a jazykem.

Téma publikace je v úvodu velmi důkladně vymezeno. Čtenáři neobeznámenému se zahraničním bádáním o fenoménu *Druhého* jako sociálním konstrukt, které zažilo svůj vrchol v osmdesátých letech minulého století, Nečasová přináší jeho podrobný přehled. Stejně tak vhodně upozorňuje na produkci tuzemskou, v jejímž rámci metodologicky a koncepčně navazuje například na Stanislava Holubce.² (Ten ostatně knihu Denisy Nečasové spolu s Marínou Zavackou také pro Nakladatelství Lidové noviny recenzoval.) Aby autorka systematicky postihla proces konstrukce nepřítele, identifikuje v něm osm stupňů – diferenciaci, dichotomizaci, hierarchizaci, homogenizaci, esencionalizaci, objektivizaci, dehumanizaci a démonizaci. Strategie diskurzivních praktik na sesbíraný materiál neaplikuje otrocky, upozorňuje na ně vždy v souvislosti s výraznými příklady (viz dehumanizace Milady Horákové nebo antropomorfizované konotování Spojených států amerických jako chobotnice nebo pijavice). Jako celek je v rámci zvolených čtyř skupin stručně vyhodnocuje až v závěru knihy.

Zásadní výtky vůči jinak ucelenému textu, pracujícímu s výjimečně zajímavým materiálem v tematicky rozvržených kapitolách, nevycházejí z jeho zpracování, ale ukotvení. Práci obecně chybí výzkumná otázka, která by autorku nasměrovala k nápaditějšímu strukturování (ve stávající podobě publikace spíše připomíná učebnicový text) a k méně svázané interpretaci pramenů. Hledání, identifikace a analýzy obrazů, dominantních narativů a procesů konstrukce *Druhého* mohou skutečně vést ke zcela novým úhlům pohledu na historická údobí, která jsou v jiných směrech již podrobně zmapovaná. Historik pracující se společenskými diskurzemi se však nutně musí zařadit také do velkých historiografických debat. V tomto ohledu se k jádru debaty mezinárodní obce historiků o způsobech konstituování východního bloku dostává Nečasová bohužel až v závěru publikace, kdy konstatuje, že „komunistické panství, a jeho diskurz nevyjímaje, nelze interpretovat pouze jako cizorodý import z Východu“ a že „únorový převrat neznamenal totální zlom a přerod ve všech oblastech společnosti“ (s. 211). Shrnuje tak své poznatky vyplývající z utváření obrazů všech čtyř skupin nepřátel. Odhalila v nich pozoruhodnou dynamičnost, k níž přispívaly motivy čerpající z tradičních stereotypních konstrukcí nebo motivy, které byly ve sledovaném období přítomny také v obrazech nekomunistické provenience

² Srv. HOLUBEC, Stanislav: *Ještě nejsme za vodou: Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace*. Praha, Scriptorium 2015.

v západní Evropě (například francouzský antiamerikanismus). Tyto cenné postřehy však autorka bohužel dál nerozpracovává. To, co tak Denisa Nečasová představuje jako závěry svého bádání, by se mohlo stát – vzhledem k četným zkušenostem, které se zvolenými dobovými diskurzy má – jeho východisky. Podrobná textová analýza v kombinaci s komparací obrazů produkováných v Sovětském svazu a dalších zemích východního bloku by pak mohla mnohé napovědět o originalitě či odvozenosti a promyšlenosti propagandistických strategií československého komunistického aparátu.

Mírně problematická je také rezignace na zhodnocení, nakolik úspěšné byly sledované diskurzy ve svých normotvorných ambicích, kterou Denisa Nečasová avizuje již v úvodu publikace. Jestliže jsou její primární zdroje často anonymní, východisek propagandy se s použitím nástrojů sociálních věd mnohdy zřejmě nedá dopátrat a pokus o postižení recepce obrazů nepřítelů ve společnosti by přesahoval možnosti textu ve zvolené podobě, do očí bijící performativita sledovaných diskurzů poskytuje sama o sobě značně omezený prostor pro jinou než v zásadě banální analýzu. Práce s diskurzy produkovánými v nedemokratických režimech či v režimech s rozvinutými cenzurními praktikami je v tomto ohledu daleko obtížnější než zkoumání diskurzů vznikajících v režimech s relativní svobodou slova (i když záleží na objektu diskurzu). Takovéto diskurzy se tvoří v podstatě živelně a odrážejí výseky vnímání celé společnosti, nebo přinejmenším její části. V případě demokratických režimů tak logicky obrazy *Druhých*, sebe sama, přátel i nepřátel mají značnou výpovědní hodnotu.³ Odseparovat diskurzy, jež byly do veřejného prostoru implantovány uměle shora, od těch, které o dané společnosti skutečně něco vypovídají, jelikož se na jejich tvorbě společnost dlouhodobě zdola podílí, se historikům daří prostřednictvím analýz překlenujících dlouhá desetiletí.⁴ Alternativně se nabízí pečlivé sledování obrazů *Druhých* v době před dějinnými zvraty a po nich. Příležitostně exkurzy Denisy Nečasové do období před rok 1948 však bohužel v tomto smyslu nesplňují nároky systematické analýzy, která by mohla prokázat, že se Češi a Slováci s obrazy nepřátel prezentovanými v médiích a literatuře koncem čtyřicátých let a v první polovině let padesátých ztotožňovali. Nemožnost takovou domněnku, byť na elementární úrovni, potvrdit, či naopak vyvrátit, bohužel zásadně omezuje důležitost předkládané publikace.

³ Viz např. HOLUBEC, S.: *Ještě nejsme za vodou*; TÝŽ: Mezi slovanskou vzájemností a orientalismem: České zobrazování Podkarpatské Rusi a jejích obyvatel v publicistice dvacátých let minulého století. In: *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 4 (2016), s. 529–562; HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha, Sociologické nakladatelství 2010.

⁴ Viz např. HAHNOVÁ, Eva: *Dlouhé stíny předsudků: Německé a anglické stereotypy o Čechách v dějinách 20. století*. Praha, Academia 2015; KŘEN, Jan – BROKLOVÁ, Eva – BIMAN, Stanislav: *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Praha, Karolinum 1998.

Jednotlivé kapitoly představující alterity diskurzů o buržoazii, „kulacích“, katolických kněžích a Spojených státech amerických však přesto přinášejí mnoho pozoruhodných zjištění, na něž mohou historici směle navázat. V žádné z těchto oblastí se autorka neomezuje pouze na diskurzivní analýzu daných termínů a představuje široké konstrukce navázané na obecné *topoi*. Do kategorie buržoazie tak v optice dobové propagandy spadají také sociální demokraté jako „největší zrádci socialistické myšlenky“ nebo liberální „lžidemokracie“ jako protiklad demokracií socialistických. V kapitole věnované „buržoaznímu nepříteli“ se tak autorka dotýká obrazů první republiky nebo interpretací Mnichova a z dobového tisku cituje například výrok: „...prodali republiku Hitlerovi za plnou prkenici ... v naději, že se stane beranem imperialismu proti Sovětskému svazu.“ (s. 73) Vulgarita a vágnost podobných konstrukcí čtenáře opakovaně vedou k otázce, jak tyto diskurzy asi vnímali jejich recipienti. Ne všechny interpretační veletačky, které režim ke stabilizaci nového společenského řádu potřeboval, však byly do očí tak nápadné. Denisa Nečasová například popisuje vcelku přesvědčivé „přeznačení“ „buržoazních“ idejí kosmopolitismu a nacionalismu na „progresivní“ ideje internacionalismu a vlastenectví.

Obraz „kulaka“ neboli vesnického boháče získal své charakteristické kontury taktéž po únorovém převratu. Zemědělská půda začala podle Nečasové vytvářet „symbolický prostor, bojiště, na němž se odehrávala bitva o zrna, socialismus a mír“ (s. 122). Příroda se stala objektem podmanění v souladu s učením Marxe a Engelse i se stalinskou politikou, ale rétorika o potřebě „regulace krajiny“ postupovala ve sledovaném období i diskurzy západoevropskými. Snahu o kompromisní postoj představitelů nového režimu vůči stále širokým vrstvám soukromě hospodařících rolníků autorka opět vhodně ilustruje dobovými výroky: „Už ne strach před přírodou, už ne procesí, jež se zoufale modlí za úrodu, ale jistota, odvaha a plánovaná práce řízená vědecky povedou naši vesnici.“ (s. 125) Diskurz byl v tomto ohledu relativně umírněný také díky přežívající meziválečné agraristické představě venkova jako výspy morální čistoty a přirozenosti. Daleko černo-bílejší byl samozřejmě obraz samotných vesnických boháčů, kteří byli v médiích tepáni skrz naskrz. S buržoazií, klérem a americkou politikou je údajně pojily především fašistické tendence, které tvořily na počátku padesátých let jeden ze spolehlivých pilířů komunisticky dichotomní konstrukce současného světa. „Kulaci“ se ze sledovaných kategorií stali také nejvděčnějším objektem karikatur založených na výrazných fyziognomických rysech a hojném užívání narativních stereotypů, které svou schematičností jako by vypadly z realistických románů Charlese Dickense. Lze jen litovat, že kniha neobsahuje obrazovou přílohu, která by působila názorněji než slovní opisy karikatur. Propagandistické zpodobení „kulackého vykořisťovatele“ poutá pozornost jen na obálce a tematicky odpovídající karikatury pak uvádějí jednotlivé kapitoly knihy.

Stejně jako propaganda poúnorového režimu ze strategických důvodů plošně neodsuzovala všechny soukromé zemědělce, zdráhala se jako jednotitou skupinu hanět také duchovní. V dobovém obraze katolického kněze tak opět narážíme na rozchod s marxistickou teorií, jež je vůči roli náboženství ve společnosti obecně skeptická. *Katolické noviny* v roce 1949 dokonce chválily „výchovné poslání duchovenstva“ (s. 135). Smířlivý postoj k „vlasteneckým kněžím“, kteří vůči režimu otevřeně nevystupovali a poskytovali podporu „pracujícímu lidu“, se ovšem nevztahoval na „kněžské“ neboli „církvní panstvo“, tedy biskupy, řeholníky a Vatikán – ti všichni dostali univerzální nálepkou vykořisťovatelů. Také zde by se výborně uplatnily reprodukce dobových karikatur, objevujících se například ve zmíněných *Katolických novinách*, které od roku 1951 vydávaly rubriku s příznačným názvem „Modli se a pracuj“. Nedořečeně působí nakousnutí tématu styčných bodů mezi křesťanstvím a socialismem, které v dobové propagandě také zaznívalo, s cílem legitimizovat nový společenský řád mezi věřícími. Autorka se k těmto pokusům staví poněkud skepticky a naznačuje, že mohly působit nevěrohodně, zároveň však připomíná západoevropský kontext, ve kterém se obdobná rétorika objevovala běžně. Pro publikaci je toto zdráhání přesáhnout deskriptivní funkci textu a formulovat jasná hodnocení týkající se sledovaných argumentačních modelů typické.

Poslední obraz nepřítele se zaměřuje na Spojené státy americké jako hlavní „imperialistickou“ mocnost. Kapitola je uvozena transformací příběhu osvobození západních Čech americkými vojsky na jaře 1945. V porovnání s ostatními sledovanými diskurzy se „americký obraz“ po únoru 1948 proměnil nejradikálněji. Režimní představitelé a propagandisté se na rozdíl od přístupu ke katolickým kněžím nebo menším zemědělcům nezdržovali hledáním „oslích můstků“, které by radikální reinterpetaci pomohly alespoň zčásti racionalizovat. Ze spřátelené velmoci se po roce 1948 rychle stali „novodobí Hunové“, záměrně ničící vybavení domů, továren nebo třeba hlediště chebského divadla svými okovanými botami (str. 164). Na příkladu komunisty čile rozvíjeného antiamerikanismu Nečasová umně ilustruje vrstvy této diskurzivní praxe, překračující hranice mocenských bloků a sahající několik století nazpět do minulosti. Kromě strategie diferencionalismu se v tomto diskurzu jako mocenský manipulativní nástroj oživuje také nacionalismus, pracující v daném případě s konceptem anglosaské rasové nadřazenosti, údajně namířené nejen proti Afroameričanům, ale i proti Slovanům. Jako oběti extrémního vykořisťování v americkém světě byly líčeny také ženy. I v tomto posledním obraze nepřítele Denisa Nečasová naráží na západoevropské variace antiamerických diskurzů, s nimiž ten československý sdílel především kritiku konzumerismu a na něj navázané ekonomické exploatace obchodních partnerů. Hodnocení této kritiky jako nepřesvědčivé na základě pokryteckého „lákání“ populace na konzumní zboží v období normalizace zde bohužel působí plytce. Nebere v potaz odlišné ideové

zdroje konzumeristických strategií, které se podobaly pouze navenek, ani motivy, kterými byla vedena kritika konzumerismu na kapitalistickém Západě.

Mezi hlavní závěry publikace patří zjištění, že radikálně odsuzující diskurzy vnitřních i vnějších nepřátel se po Stalinově a Gottwaldově smrti postupně otupovaly. Kolem poloviny padesátých let sice byli v mediálních a literárních obrazech stále přítomni, znatelně však zeslábla míra, s jakou údajně ohrožovali československou společnost na cestě ke komunismu. Autorka v závěru publikace také identifikuje prostor, který by měl být zaplněn dalším výzkumem. Nedostatečně probádaným aspektem, pokud jde o téma konstruování nové socialistické společnosti, je jednoznačně role konkrétních jednotlivců jakožto producentů různorodých diskurzů. *Obrazy nepřítele v Československu 1948–1956* Denisy Nečasové i přes dílčí nedostatky připravily stabilní půdu nejen pro tento úkol, ale také pro studie, které by si daly za cíl ozřejmit vazby mezi různými kulturněhistorickými diskurzy v rámci regionu střední a východní Evropy v době studené války.

Abstract

Obrazy nepřítele v Československu 1948–1956 [Images of the Enemy in Czechoslovakia, 1948–1956] by Czech cultural historian Denisa Nečasová examines four groups of enemies constructed by the Czechoslovak media between 1948 and 1956: the bourgeoisie; the so-called “kulaks”; Catholic priests; and the United States of America. The study follows the postmodern linguistic turn and focuses on the relationship between power, ideology and language. The discourses she examines are described and interpreted in four consecutive chapters. Nečasová captures the generally diminishing intensity of pejorative images, which corresponds to the loosening of the regime after the deaths of Joseph Vissarionovich Stalin and Klement Gottwald. The book’s major contribution is that it elucidates the way in which the use of long-term stereotypical constructs helped the Czechoslovak communist regime shape images of its enemies and also that it draws attention to the interconnectedness of Czechoslovak discourses with discourses in Western Europe in the eight years covered by the book. The review is critical of the predominantly descriptive nature of the book and Nečasová’s decision not to attempt to reconstruct how Czechoslovak society at the time reacted to the – highly performative – “images of the enemy”.

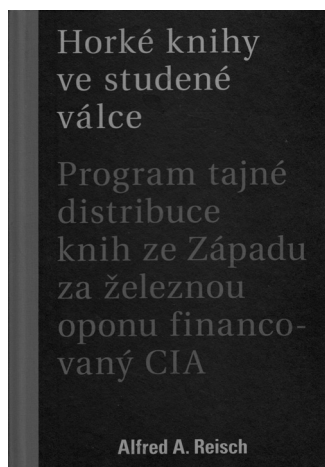
Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; state socialism; propaganda; the Other; images of the enemy; discourse analysis; bourgeoisie; “kulak”; Catholic priest; United States of America
Československo; státní socialismus; propaganda; ten druhý; obrazy nepřítele; diskurzivní analýza; buržoazie; „kulak“; katolický kněz; USA

„Marshallův plán pro mysl“ za železnou oponou

Martin Nekola

“The Czechoslovak Talks” Project

REISCH, Alfred A.:

Horké knihy ve studené válce: Program tajné distribuce knih ze Západu za železnou oponu financovaný CIA.

Z anglického originálu přeložila Petruška Šustrová.
Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2018,
444 strany, ISBN 978-80-87912-97-3.

Studená válka nabývala mnoha podob, jednu z těch nejviditelnějších představovala válka informační, propagandistická, psychologická s cílem podkopat v nepřátelském bloku důvěru obyvatelstva ve vládnoucí systém. V prosinci 1947 varovala nově zformovaná Rada pro národní bezpečnost (*National Security Council* – NSC) kabinet prezidenta Spojených států Harryho S. Trumana před sovětskou ofenzivou, využívající psychologických, politických a ekonomických prostředků. Bezpečnostní experti Bílému domu radili, aby neprodleně reagoval. Ředitel oddělení politického plánování na Ministerstvu zahraničí George F. Kennan, který brzy vejde ve známost jako „architekt studené války“, 4. května 1948 představil na zasedání NSC v Trumanově přítomnosti zásadní dokument „Zahájení organizovaného politického boje“ (*Inauguration of Organized Political Warfare*). Zdůraznil v něm potřebu poskytnout pomoc exilovým organizacím a odbojovým hnutím v zemích sovětského bloku a zároveň všem protikomunistickým silám v zatím svobodných,

ale komunistickou agresí ohrožovaných zemích. Jako odrazový můstek Kennan doporučil vytvoření veřejné organizace, která by rozvíjela protisovětské aktivity, zahájila informační kampaň s širokým dosahem, sponzorovala vybrané exilové subjekty a poskytla jim zastřešení. Kennanovy návrhy sumarizovala přísně tajná směrnice NSC 10/2 z 18. června 1948, která zároveň roztočila kola celého smělého projektu v režii Ústřední zpravodajské služby (*Central Information Agency* – CIA).

Takzvaný Národní výbor pro svobodnou Evropu (*National Committee for Free Europe* – NCFE, později *Free Europe Committee* – FEC) byl založen 17. května 1949 v New Yorku a vznikla tak instituce, kterou americká vláda neoficiálně zaštitila užší spolupráci exilových organizací ze zemí za železnou oponou a efektivněji působila na poli politické propagandy proti Sovětskému svazu a jeho evropským satelitům. Prostředky na fungování plynuly z darů od soukromých donorů, ale i velkých amerických společností jako Chevrolet, Ford Motor Company nebo Chase National Bank. Zůstávalo však utajeno, že naprostou většinu financování zajišťovalo Ministerstvo zahraničí, potažmo přímo CIA. Rozpočet se rozhodně nedržel při zemi. Začínal na čtyřech milionech dolarů, čerpaných do jara 1950, o tři roky později činil dokonce čtyřnásobek.

Výbor pro svobodnou Evropu v nadcházejících měsících a letech stál za několika zajímavými počiny, které po světě získaly mimořádný ohlas. Stačí zmínit informační kampaň Tažení za svobodu (*Crusade For Freedom*), během níž byly poprvé na podzim 1950 oslovovány miliony lidí po celých Spojených státech, aby finančně přispěly na boj proti komunismu. Alegorické vozy křižovaly Ameriku, řečníci líčili dění za železnou oponou, za zády se Zvonem svobody (*Freedom Bell*), kopií *Liberty Bell*, amerického symbolu boje za nezávislost, uloženého ve Filadelfii. Za připomínku jistě stojí i Kolej svobodné Evropy (*Free Europe College*), poskytující stipendia talentovaným studentům z východní Evropy, kterým komunisté doma znemožnili dokončit univerzitní studia. Sídlila v Château Pourtales, francouzském zámku v panství Robertsau na dohled od Štrasburku. Vysokoškolské vzdělání si zde naráz mohlo doplnit sto chlapců a pětadvacet dívek. Kolej fungovala mezi lety 1951 a 1958 a k jejím absolventům patřilo i několik desítek mladých lidí z Československa. Tisková divize Výboru pro svobodnou Evropu pod názvem *Free Europe Press* vydávala množství periodik a odborných publikací v angličtině i desítky jiných jazyků. Nejvýznamnějším se stal měsíčník *News from behind the Iron Curtain* s mnohatisícovým nákladem. Českým a slovenským čtenářům v exilu byl určen *Československý přehled*, vycházející mezi březnem 1954 a červnem 1958. V rámci Středoevropského studijního centra (*Mid-European Studies Center*) vycházely detailní analýzy o vývoji v jednotlivých zemích a stavu v různých odvětvích průmyslu a vrstvách společnosti. Není překvapující, že zřejmě nejdůležitějším kanálem pod kontrolou Výboru pro svobodnou Evropu, přinášejícím nezkreslené informace k uším „porobených národů“, se stalo Rádio Svobodná Evropa (*Radio*

Free Europe – RFE). Československé vysílání bylo zahájeno 1. května 1951 hodinu před polednem.

V září 1954 v New Yorku spatřilo světlo světa Shromáždění porobených evropských národů (*Assembly of Captive European Nations* – ACEN), „stínová“ obdoba Organizace spojených národů v menším měřítku, v níž zástupci devíti národů za železnou oponou upozorňovali na porušování lidských práv v sovětském bloku. Mezi lety 1951 a 1956 Výbor pro svobodnou Evropu rovněž zařadil takzvanou balonovou akci, jež spočívala ve vypuštění tisíců igelitových balonů, naplněných horkým vzduchem, z Bavorska přes hranice do Československa. Balony zároveň obsahovaly informační letáky a publikace z dílny výboru. Úplně nejvíce, přes šest set padesát tisíc balonů, putovalo za příhodných povětrnostních podmínek oblohou zjara 1953, když probíhaly masivní protirežimní demonstrace v Plzni, vyvolané měnovou reformou.

Rozsah všech zmíněných aktivit zůstával dlouho neznámý a teprve v posledních letech se stal předmětem zájmu badatelů, také na základě odtajněných materiálů z amerických archivů. Většina projektů pod taktovkou Výboru pro svobodnou Evropu, zaměřených na oslabení komunismu, dosáhla svého vrcholu v padesátých a šedesátých letech, byl tu ale jeden, který naopak s postupujícími roky studené války nabýval na důležitosti. Jednalo se o „tajný Marshallův plán pro myšlení“ (jak jej nazval jeden z organizátorů John P. C. Matthews, viz s. 12), spočívající v pašování knih a časopisů skrze železnou oponu do komunistických zemí ve střední a východní Evropě. Publikace měly doplnit vysílání Rádia Svobodná Evropa a posílit odpor k totalitnímu zřízení.

Historii celého tohoto „poštovního projektu“ dopodrobna popisuje Alfred Alexander Reisch (1931–2013), americký politolog maďarského původu, který sám byl až do roku 1974 zodpovědný za distribuci knih do Maďarska. Rukopis *Hot Books in the Cold War* dokončil těsně před svou smrtí a vydání v nakladatelství Středoevropské univerzity se již nedočkal.¹ S pětiletým zpožděním kniha vyšla v celkově vydařeném českém překladu Petrušky Šustrové díky Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze.

V devatenácti obsáhlých kapitolách se čtenář seznamuje s fascinující epizodou studené války, která navíc přímo souvisela s Československem, potažmo naším exilem. Sám autor se netají přesvědčením, že projekt vedl k ideologickému vítězství Západu v dlouhém konfliktu s Východem. To je zřejmě poněkud odvážné tvrzení, jak konstatuje i americký historik Mark Kramer ve výborné úvodní studii „Distribuce knih jako politický boj“ (s. 11–24), v níž se snaží prozkoumat právě účinnost a reálný vliv celého projektu na smýšlení lidí ve východním bloku,

¹ REISCH, Alfred A.: *Hot Books in the Cold War: The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program Behind the Iron Curtain*. Budapest, Central European University Press 2013.

potažmo na konečný výsledek studené války. Oč preciznější jsou jeho metodologické úvahy, o to neurčitější však mohou být jejich závěry. Patrně ale platí, že šlo o jeden z nejúspěšnějších a co do finančních nákladů nejefektivnějších nástrojů americké zahraniční politiky od poloviny padesátých do konce osmdesátých let, ačkoliv šlo o nástroj utajený, jehož aktéři si přáli zůstat ve stínu a netoužili po slávě.

Výbor pro svobodnou Evropu se snažil využít hladu po objektivních informacích a zakázané literatuře za železnou oponou k posílení tamního disentu, spojení s exilovými strukturami jednotlivých národů a nepřímo k navýšení americké prestiže. Knižní projekt mělo na starosti oddělení FEC zvané *Publications and Special Projects Division*, vedené rodákem z Bukureště Georgem Mindenem. Do Československa, Polska, Maďarska, Rumunska, Bulharska a sovětského Pobaltí se pašovala díla předních západních autorů (Hannah Arendtová, William Faulkner, Albert Camus a mnozí další), doma nežádoucí díla exulantů a exilové časopisy (například populární *Svědectví*, polská *Kultura* a maďarský *Amerikai Népszava*), ale i literatura faktu, jazykové slovníky nebo učebnice z různých oborů včetně technických a medicíny. Nechyběly ani módní časopisy a umělecké katalogy. Z toho je zřejmé, že primárně ani většinou nešlo o ideologicky zaměřenou propagandu, rozmanitý sortiment publikací cílil na široké spektrum zájemců, především na inteligenci a studenty, opoziční i režimní elity a také na vědecké ústavy nebo knihovny.

Distribuce stovek tisíc těchto publikací se děla nejprve horkovzdušnými balony, poté prostřednictvím kurýrů nebo cestujících mezinárodních spojů, běžnými poštovními zásilkami náhodně i cíleně vybraným adresátům, postupně stále častěji také předáváním „z ruky do ruky“ návštěvníkům z Východu v různých západních centrech a dalšími sofistikovanými metodami. Záměrem samozřejmě bylo, aby zásilky a pašované publikace unikly pozornosti celníků, tajné policie i cenzorů a dostaly se k rukám co největšího množství čtenářů. Za tímto účelem se časem vytvořila celá síť krycích institucí, například v podobě zavedených nakladatelství nebo akademických pracovišť, které se podílely na distribuci za železnou oponu a o jejichž spojení s „poštovním projektem“ úřady v komunistických zemích většinou vůbec netušily. Mocenské orgány ve východním bloku měly ostatně podle autora o celém tomto projektu jen mlhavé představy a jeho rozsah jim zcela unikal, i když se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let veřejně odhalilo propojení mezi Výborem pro svobodnou Evropu a CIA.

Celkový počet takto distribuovaných publikací do zemí střední a východní Evropy (mimo Sovětský svaz) pravděpodobně podle autora překročil deset milionů kusů. Organizátoři přitom brzy přestali mířit jen „naslepo“ a vybudovali si zpětné vazby, když na základě stručných dotazníků rozesílaných spolu s publikacemi zjišťovali zájem adresátů o konkrétní oblasti i tituly a ten se potom

snažili uspokojit. Ani knihy a časopisy, které byly odhaleny a úředně zabaveny, ale nemusely nutně skončit ve stoupě, často pak cirkulovaly jako žádaný artikl na černém trhu nebo se dostaly do prohibičních knihovních fondů.

Reischova kniha stojí za přečtení nejen kvůli množství neznámých informací, navíc vtahuje do děje jako málo uvěřitelný špionážní román. Dynamický příběh se odehrává v Paříži, Londýně, Vídni, New Yorku a zároveň na nesčetných místech východního bloku, kam zásilkou přicházely a žily vlastním životem mezi lidmi, lapajícími po závanu svobody a naděje pod tíhou každodennosti v komunistickém režimu. Pro našince jsou vedle toho zajímavé zmínky o Pavlu Tigridovi, Vilému Brzorádovi, Jiřím Pelikánovi, Zdeně Horákové, Zdeňku Mastníkovu a dalších československých exulantech, kteří byli do projektu nějakým způsobem zapojeni.

George Minden jako duše celého projektu po jeho ukončení v roce 1991 zničil většinu citlivé dokumentace ve své kanceláři. Důležité zaměstnance, spolupracovníky i kontaktní osoby přitom dokázal za dlouhá léta udržet v anonymitě. O to obdivuhodnější je Reischův příspěvek, když se mu povedlo rekonstruovat celou historii projektu díky důkladnému prozkoumání odtajněných výročních zpráv a finančních dokladů i rozhovorům s pamětníky. Zároveň může sloužit jako lákadlo pro mladou generaci badatelů, aby se tématu studenoválečných operací Výboru pro svobodnou Evropu dále věnovali a vynesli na světlo další prameny, které dosud skrývá americký Národní archiv a správa dokumentů (*National Archives and Records Administration*) ve Washingtonu, Hooverův ústav a archiv (*Hoover Institute and Archives*) ve Stanfordu a ostatně i archivní fondy v České republice, zejména v Národním archivu, Archivu Národního muzea nebo knihovně Libri prohibiti.

Dílo podobného rozsahu pochopitelně nemůže zůstat bez nedokonalostí a chyb. Velká část z nich ovšem spadá také na vrub překladu a redakce. Například v knize je uvedeno u Jana Nowaka-Jeziorańskiego, že šlo o hlasatele polské sekce Rádía Svobodná Evropa (s. 10). Byl přitom jejím dlouholetým ředitelem. Na straně 32 je v souvislosti s ukončením balonových operací uveden rok 1955, o kus dál ovšem rok 1956. Prokurátor Adamec se nejmenoval křestním jménem Vladislav, ale Jaroslav (s. 56). *Témoignage* není francouzským vydáním periodika *East Europe* (s. 91), ale francouzským překladem názvu Tigridova *Svědectví*, vycházejícího v letech 1956 až 1960 v New Yorku a poté v Paříži. Polský čtvrtletník *Tematy* ve skutečnosti nevycházel ve Spojených státech, ale v Londýně (s. 92). Na straně 98 mezi československými exilovými periodiky figuruje „Nový žurnál“, ale žádné s tímto názvem česky ani slovensky nevycházelo. Na téže straně se zaměřuje tisk knižních publikací s periodiky a strana 100 je plná zmatku, co se týká titulů periodik a publikací. Někdy jsou uvedeny v angličtině nebo v češtině, ačkoli vyšly v jiném jazyce, jindy v jazyce překladu, a celý soupis působí poněkud chaoticky. Román Egona Hostovského *Půlnoční pacient* je připsán

Hansi Kohnovi (s. 128). Na straně 138 jsou *Vídeňské svobodné listy* přejmenovány na *Vídeňské svobodné noviny*. Dále se v českém překladu hovoří o odesílání knih ze západního Německa (s. 233), ačkoliv originál uvádí *East Germany*. Namísto letopočtů 1848–1849 u zmínky o maďarském revolucionáři Lajosi Kossuthovi se vyskytují data 1948–1949 (s. 349), poznámka č. 12 na straně 406 obsahuje očividně chybný časový údaj 1956–1944. Nedbale je sestaven rejstřík, v němž řada jmen chybí, namátkou John Dollard, Josef Holaubek, Jaroslav Klíma, Hubert Ripka. Jméno Alberta Mamateye se v knize vyskytuje na stranách 385–386, rejstřík je umísťuje o deset stránek dříve.

Problémem svého druhu jsou implicitní i zjevnější rozpory v množství uváděných údajů na některých místech knihy o různých typech publikací distribuovaných různým skupinám adresátů do jednotlivých zemí za železnou oponu v různých časových obdobích. Jednoduchými propočty těchto čísel by leckde bylo možné dojít k výsledkům, které neodpovídají uváděným sumarizacím, případně spolu uváděné počty občas prostě nesouhlasí. Je jasné, že autor musel mnohdy vycházet z fragmentárních pramenů a pracovat s evidencemi, které si nejednou odporují, třeba i kvůli rozdílným použitým kritériím. Za těchto okolností je rekonstrukce přesných statistik často nemožná a nezbyvá než přebírat údaje, které nelze verifikovat, a uchýlovat se k odhadům. Přece jen však poněkud zaráží, že autor tyto rozpory a metodologické obtíže explicitně nekomentuje a ponechává tak čtenáře v nejistotě ohledně platnosti zdánlivě „tvrdých dat“.

I přes výše uvedené výtky má kniha *Horké knihy ve studené válce* průkopnický význam v poznání takzvaného poštovního projektu, patří k zásadním pracím o období studené války a neměla by chybět v knihovně žádného studenta moderní historie. Ukazuje dosud plně nedocenené dimenze ideologického boje mezi Západem a Východem a pro mnohé překvapivý fakt, že železná opona nebyla tak zcela nepropustná, alespoň pro tištěné slovo.

Abstract

Alfred Alexander Reisch's Horké knihy ve studené válce: Program tajné distribuce knih ze Západu za železnou oponu financovaný CIA published by Ústav pro studium totalitních režimů – originally published in English as Hot Books in the Cold War: The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program Behind the Iron Curtain (Budapest, Central European University Press 2013) – is the subject of this review. Reisch is an American political scientist of Hungarian origin, and he is also one of the protagonists of the book. The classified project of distributing books, magazines and other publications to the Eastern Bloc countries, which developed under the auspices of the Free Europe Committee (FEC) and with covert CIA funding, lasted from the mid-1950s to the late 1980s. During this time, according to

Reisch, some ten million publications of various genres, from political and scientific literature to fiction, art books and dictionaries to fashion magazines, were sent across the Iron Curtain in inventive ways. The project's organizers avoided shallow propaganda and, with the help of several covert organizations, targeted mainly intellectuals and students, opposition and regime elites and selected institutions. The reviewer admires Reisch for being the first to reconstruct, from fragmentarily preserved sources and interviews with witnesses, the history of the "mail project", which, according to the reviewer, was one of the most successful and effective tools of American foreign policy in the Cold War. Despite some shortcomings, the book provides a wide range of previously unknown information and draws the reader into the plot like a spy novel.

Keywords / Klíčová slova:

Cold War; books; West and East; independent culture; Iron Curtain; communism; exile; propaganda; Free Europe Committee; CIA; "mail project" studená válka; knihy; Západ a Východ; nezávislá kultura; železná opona; komunismus; exil; propaganda; Výbor pro svobodnou Evropu; CIA; „poštovní projekt“

Empatický portrét opata Opaska a jeho „dobrého díla“

Marta Edith Holečková

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

PLACÁK, Petr:

Křesťanský zápas o českou věc: Působení opata Opaska a organizace Opus bonum v československém exilu v letech 1972–1989.

Praha, Argo – Ústav pro studium totalitních režimů 2020,

351 strana, ISBN 978-80-257-3117-8

a 978-80-88292-54-8.

Monografie Petra Placáka přibližuje dějiny a poslání jedné z posrpnových československých exilových organizací nazvané Opus bonum. Jak název spolku napovídá, vztahoval se přímo k Dobrému dílu osobitého prvorepublikového nakladatele Josefa Floriana (1873–1941) ze Staré Říše, který byl jeho duchovním patronem. Druhým výrazným inspirátorem byl spisovatel a filozof, dominikán Metoděj Habán (1899–1984). U Floriana i Habáně byla zbožnost spojena s literaturou a uměním. Právě tento akcent rezonoval u dvou katolických osobností, které stály u zrodu sdružení Opus bonum – teologa Vladimíra Neuwirtha (1921–1998) a břevnovského opata a básníka Anastáze Jana Opaska (1913–1999). Oba sdíleli vězeňskou zkušenost z komunistického Československa, oba odešli v roce 1968 na studia do zahraničí a v návratu jim zabránila okupace vojsky Varšavské smlouvy. Oba vyznávali pohled na duchovní život, který víru pokládal za organickou součást

kultury a *vice versa*. Ani jeden přitom netrpěl národnostními a kulturními předsudky. Odlišovalo je ale osobnostní založení – zatímco Neuwirth byl spíše typem uzavřeného akademika, Opasek byl přátelský a otevřený. Neuwirth našel na počátku sedmdesátých let nový domov ve Frankfurtu nad Mohanem, kde působil jako sociální pracovník u České duchovní správy v Německu a mimo jiné pomáhal uprchlíkům z okupovaného Československa. Opaskovým útočištěm se stalo benediktinské opatství v bavorském Rohru, kde se v roce 1946 usídlili mniši německé národnosti z Broumova.

Opasek i Neuwirth ve stejné době promýšleli podobný nápad – postarat se o české krajany, zejména mladé lidi, kteří zůstávali v západním Německu. Chtěli jim nabídnout spolkový život a duchovní péči v laickém, katolickém, kulturně-duchovním sdružení. Opus bonum založili roku 1972 ve Frankfurtu a jeho činnost se postupně rozvinula v letniční setkání mladých v Rohru, výjimečná celoexilová sympozia v bavorském Frankenu, pořádání Akademických týdnů a ediční činnost, v jejímž rámci byly vydány více než tři desítky publikací literárněvědných, historických, filozofických, beletristických i básnických. Partnerskou organizací pro Opus bonum byla od jejího založení Ackermann-Gemeinde, spolek sudetoněmeckých katolíků. Toto spojení automaticky znamenalo, že v domácí komunistické propagandě bude Opus bonum označováno za poskoka fašismu a sudetoněmeckého revanšismu. Exil byl důležitý pro nezávislý život v normalizačním Československu. Byť vzájemná komunikace probíhala dosti komplikovaně a povaha jednotlivých exilových skupin, organizací i jednotlivců byla velmi různorodá, právě sdružení Opus bonum se dařilo otevřeným přístupem překonávat navržené bariéry.

Na Placákově knize je třeba ocenit literární styl, upřímné zaujetí pro zkoumanou věc i zjevné (a pochopitelné) sympatie pro osobnost Anastáze Opaska. Je příjemné číst text, který dodržuje všechny nároky kladené na odbornou práci, a zároveň vnímat setrvalou autorovu náklonnost k jednomu z hlavních aktérů a jeho dílu. Jen na několika místech se domnívám, že tyto sympatie překračují meze poctivého hodnocení popisovaných dějů a autor dost možná křivdí Opaskovým názorovým protivníkům.

Ačkoliv publikaci vítám a oceňuji, nevyhnu se několika kritickým výhradám, z nichž dvě považuji za podstatné. Autor při své práci čerpal především z Opaskovy pozůstalosti, uložené v Literárním archivu Památníku národního písemnictví. Sbírka je tvořena z velké části korespondencí. Použití korespondence pro historický výzkum je samozřejmě v pořádku, nezřídka takovýto pramen tvoří jediný relevantní zdroj k osvětlení událostí, motivací a pohnutek aktérů. Určité rozpaky ovšem vyvolávají doslovné citace z některých ryze soukromých dopisů. Jako příklad může posloužit následující úryvek z listu, jež Opasek adresoval svému příteli a sekretáři Vladislavu Krtilovi: „V dopisu Škarvadově ... se nic nepíše o ČDS,

asi to již vzdal, zatímco Fořtík škemrá ještě!“ (s. 83)¹ K čemu takováto informace čtenáři je? K tomu, aby pochopil, že vyjednávání bylo pro Opaska vyčerpávající a potřeboval si slovně ulevit? Druhá výhrada směřuje spíše než na autora na odpovědnou redaktorku Petru Švehlovou. V knize se několikrát zbytečně opakují shodné informace, například kde leží vesnice Franken, že byl Opasek vězněn celá padesátá léta, Pavel Tigrid byl vydavatelem a šéfredaktorem *Svědectví*, Jan Pelc svým popisem bezprizorní severočeské mládeže vyvolal v exilu kontroverzi a podobně. Domnívám se, že lze důvěřovat čtenáři, že si podobné údaje dokáže udržet v paměti a není třeba je dokola opakovat.

Členění do časově posloupných kapitol je logické a přehledné, rok po roce se v nich popisuje působení Opus bonum, jeho hlavní akce a problémy, které sdružení muselo řešit. Kromě již zmíněné korespondence čerpal autor také ze zpráv z německých, československých exilových a domácích tiskovin, které refletovaly činnost sdružení. V menší míře využíval také odbornou literaturu, memoáry a dokumenty z Archivu bezpečnostních složek. Ve výkladu dominuje detailní popis událostí sedmdesátých let, naopak letům osmdesátým je věnován podstatně menší prostor. Proč tomu tak je? Je zřejmé, že v první dekádě své existence řešilo sdružení zejména otázky koncepční a personální a hledalo si své místo v německé společnosti, v exilovém společenství a v církevním prostředí. V letech osmdesátých ale narůstal jeho význam pro domácí nezávislý život, a proto se domnívám, že by si i toto období zasloužilo bližší pozornost. Autor poté líčí také Opaskův návrat do Čech a přípravy a průběh svatovojtěšského milénia v roce 1993.

Zvláště efektní je samotný úvod knihy: Petr Placák ve snaze zdůraznit pestrost, otevřenost a kosmopolitnost Opus bonum popisuje fiktivní bohoslužbu v jeho režii, která by se nicméně v takové podobě mohla klidně odehrát. Nejmenuje jednotlivé její účastníky, namísto toho je představuje krátkými biogramy a názorně tak demonstruje naprostou rozdílnost životních osudů jednotlivců, kteří se sešli v jednom spolku a dokázali utvářet funkční a inspirativní společenství. Konkrétní jména lze dohledat v rejstříku v závěru knihy, což je ale bohužel pracné a ke čtenáři nevstřícné.

Zdá se poněkud paradoxní, že spolek usilující o harmonii, porozumění a propojování různých skupin a exilových center od počátku provázely zásadní neshody a rozkoly. Ihned po svém vzniku čelilo Opus bonum napětí s Českou duchovní správou v Německu v čele se zmíněným Karlem Fořtem, který byl také

¹ Jaroslav Škarvada (1924–2010) byl teolog, sekretář kardinála Josefa Berana v římském exilu, koordinátor duchovní služby českých krajanů v zahraničí a od roku 1991 pomocný biskup pražský. Karel Fořt (1921–2014) byl kněz, od 60. let žil v Mnichově, vedl Českou duchovní správu (ČDS) v Německu a v 80. letech byl redaktorem *Rádia Svobodná Evropa*.

členem Německé biskupské konference. Tento konflikt byl zásadní a autor mu věnuje mnoho prostoru, přesto není jeho podstata úplně srozumitelně vysvětlena a i pro člověka pohybujícího se v církevním *milieu* zde vyvstává mnoho nezodpovězených otázek. Placákova publikace však může vzbuzovat zájem širší čtenářské obce, tedy i těch, kteří se v církevním prostředí příliš neorientují, a je proto škoda, že tyto spory nejsou jednoznačně čitelné. Autor se je pokouší rekonstruovat na základě Opaskovy korespondence, což nutně přináší obraz příliš jednostranný. Bohužel opomíjí knižně vydaný životopisný rozhovor novináře Jana Paulase s Karlem Fořtem *Život voněl člověčinou*, který by mu poskytl svědectví z druhé strany.² Fořt tak na základě výpovědí z Opaskovy pozůstalosti může na čtenáře působit jako bídák, který neměl pochopení pro bohubilé Opaskovo dílo a spolku všemožně házel klacky pod nohy.

Napětí panovalo také mezi Opus bonum a Jaroslavem Škarvadou, vrchním duchovním správcem katolické církve pro Čechy v exilu. V tomto sporu šlo zřejmě hlavně o kompetence, ale také o obecnější otázky – jaký má být vztah církve a politiky, jakou úlohu mají plnit laici v církvi a podobně. Poněvadž Opus bonum usilovalo svým posláním také o smíření národů Evropy, není divu, že nelibost vyvolávala i jeho spolupráce se sudetoněmeckým spolkem Ackermann-Gemeinde.

Jak autor naznačuje (s. 86), mohla být jednou z příčin zmíněných sporů také emigrace jako taková, která způsobuje vykořenění člověka z jeho prostředí a klade velké nároky při adaptaci na nové prostředí a přijetí nové, proměňující se identity. Svou roli zde mohl sehrávat také generační konflikt mezi různými skupinami emigrace. Po překonání konfliktů s okolím nastoupil rozkol vnitřní, když se rozešli dva otci zakladatelé spolku, tedy Neuwirth a Opasek. Přes tyto počáteční turbulence se Opus bonum podařilo najít si své poslání a tvář a získat relativně širokou skupinu příznivců.

Na závěr bych si ještě dovolila polemizovat s autorovým tvrzením, které přináší na straně 156 při popisu Akademických týdnů věnovaných Chartě 77 v březnu 1977. Úvodní promluva akce připomínala dílo tří mužů, kteří „nejvíce ovlivnili ducha české kultury za první republiky“, tedy Tomáše Garrigua Masaryka, Františka Xavera Šaldy a Josefa Pekaře. Pro autora symbolizují tato jména osobnosti kritického myšlení, které se nebály jít proti proudu. V návaznosti na to Placák naznačuje paralelu mezi univerzitním profesorem Masarykem, který se zastal „dobového vyvrhele Žida Hilsnera“, a akademiky, umělci i dalšími osobnostmi veřejného života, kteří se ujali obrany undergroundových hudebníků, jež „komunistická propaganda vykreslovala jako asociální existence, štítící se práce a závislé na drogách a alkoholu“. Každé přirovnání trochu kulhá, ale i přesto

² *Život voněl člověčinou: Karel Fořt v rozhovoru s Janem Paulasem*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2007, s. 263.

může být funkční. Nesmí ovšem kulhat na obě nohy. Masaryk se za Hilsnera postavil mimo jiné proto, že pověry o rituální vraždě pokládal za středověký přežitek, přičítící se uvažování moderního člověka. Dobová hysterie tu naskočila na starý předsudek, prastarý strach z neznámého, z ostrakizované náboženské a do jisté míry exotické komunity. Navíc Hilsner jako místní pobuda se stal skutečnou obětí i v tom smyslu, že nebyl vědomým aktérem děje, ale pasivní hříčkou událostí a lidový hněv po vraždě mladé ženy spolu s potřebou najít viníka jeho obraz zcela přetvořily v duchu kolektivní imaginace. Ve druhém případě rezonovala ve společnosti režimní propagandou šířená pomluva, že undergroundoví hudebníci jsou lidé „štitící se práce, závislí na alkoholu a drogách“. Aby byla pomluva funkční, musí v sobě obsahovat alespoň zrnko pravdy. Tím se stává nejen funkční, ale také nebezpečnou. Alkohol i drogy k nezávislé kultuře jistě patří, byť nejsou (či nemají být) jejími dominantními znaky. Dělat z „Plastiků“ abstinenty by bylo jistě také přitažené za vlasy. Tito hudebníci navíc, na rozdíl od Hilsnera, vědomě prosazovali svou potřebu žít si po svém, byli sebevědomí a jejich společenské outsiderství bylo do velké míry dáno vlastní volbou. Cítili se vnitřně svobodní, navzdory společenským podmínkám. Motivace těch, kteří se jich veřejně zastali, byly tedy jiné, což ovšem jejich čin nijak nesnižuje. Naopak, míra statečnosti tu může být podobná, jen není vyvrhel jako vyvrhel.

Abstract

In his book Křesťanský zápas o českou věc: Působení opata Opaska a organizace Opus bonum v československém exilu v letech 1972–1989 [The Christian Struggle for the Czech Cause: The Work of Abbot Opasek and the Opus Bonum Association in Czechoslovak Exile, 1972–1989], Petr Placák, writer, historian and columnist, deals with the history of the Czechoslovak Christian association “Opus Bonum” in exile and its main representative, the abbot of the Břevnov monastery in Prague, Anastáz Jan Opasek (1913–1999). This lay Catholic association, founded by Opasek and the theologian Vladimír Neuwirth (1921–1998) in 1972, operated in Frankfurt am Main and later in Munich as a spiritual and cultural institution which sought, through symposia, meetings and publications, to overcome the contradictions among Czechoslovaks in exile as well as between Czechs and displaced Sudeten Germans. The reviewer praises the well-arranged, readable and stylistically refined presentation. However, the author’s apparent sympathy for Opasek gives a rather one-sided impression of his work and personality. The reviewer points out the book is based mainly on Opasek’s estate and the opinions of his opponents in exile are too subdued.

Keywords / Klíčová slova:

Lay Catholic association “Opus Bonum”; abbot Anastáz Opasek;

Czechoslovakia; Czechoslovak exile; Catholic organizations

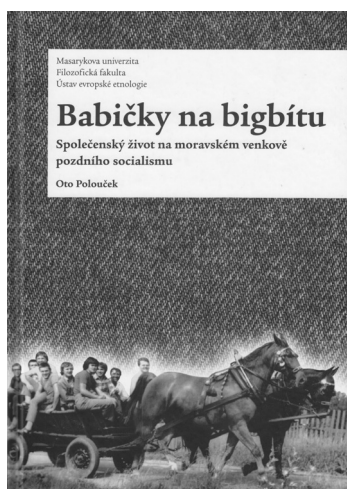
Opus bonum; opat Anastáz Opasek; Československo; československý exil;

katolické organizace

Institute jako organizátor společenského života moravského venkova

Lucie Marková

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

POLOUČEK, Oto:

Babičky na bigbítu: Společenský život na moravském venkově pozdního socialismu.

Brno, Masarykova univerzita 2020, 167 stran,
ISBN 978-80-210-9681-3.

Oto Polouček působí jako odborný asistent v Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde také získal svůj doktorát. Vedle etnologie absolvoval i magisterský obor orální historie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy a tyto dvě vědecké disciplíny nadále využívá ve svých výzkumech, zaměřených zejména na dějiny společnosti v období takzvané normalizace a transformace. Není proto nijak překvapivé, že je propojil rovněž ve své monografické prvotině *Babičky na bigbítu*, která vznikla na základě jeho disertační práce, obhájené v roce 2019. Poměrně poutavý název knihy odkazuje na propojení archaických a inovativních prvků, jak se prolínaly ve venkovském společenském životě.

Právě společenský život na moravském venkově v období pozdního socialismu, ilustrovaný na několika aktivitách, jako byly taneční zábavy nebo vodácký

oddíl, se stal ústředním tématem publikace. Autor zkoumá jeho zdroje, vývoj i vztah mezi společenským životem a lokální identitou. Vyniknout dává také akterské perspektivě, když zkoumá, jak si lidé v tomto období utvářeli prostor pro realizaci vlastních zájmů. Podstatným motivem prolínajícím knihou jsou rovněž kontinuity a diskontinuity českého venkova, které se autor snaží pochopit nejen na pozadí politických zásahů, ale rovněž s ohledem na proces modernizace a na proměny způsobu života.

Na svůj výzkum uplatňuje Oto Polouček mikrohistorickou perspektivu, díky které je možné vystihnout proměny venkova ve dvacátém století bez nároku na generalizaci. Teoretické zázemí výzkumu pojal značně interdisciplinárně. Vychází z etnografických výzkumů tradičního venkova, české i zahraniční reflexe pozdního socialismu, dějin každodennosti či symbolické antropologie. Své závěry pak staví na analýze archivních a dalších dobových pramenů, sekundární odborné literatuře a vlastním orálněhistorickým výzkum s osmnácti narátory, kteří se podíleli na rozvoji společenského života v Dolních Kounicích, vesnici Rokytná a obci Petrovice. Tyto lokality si autor zvolil po pečlivém výběru na základě několika kritérií, zahrnujících vedle výzkumného potenciálu například rovněž možnosti navazování kontaktů nebo dopravní dostupnost lokalit. Díky tomu získal dvě kontrastní prostředí – menší město a dvě malé obce v zemědělské krajině, což mu nabídl širší úhel pro kontextualizaci výsledků výzkumu.

Knihy je rozdělena do šesti kapitol, úvodu a závěru, dále obsahuje seznamy použitých pramenů a literatury, příloh a zkratk. Obrazové přílohy jsou rozmístěny mezi kapitolami a obsahují mapy lokalit výzkumu či fotografie pocházející z osobních archivů pamětníků, které ilustrují společenský život místního prostředí (do souboru jen nezapadá obrázek č. 28, který nijak nekorresponduje s lokalitami výzkumu).

Jednotlivé kapitoly je možné rozdělit na „metodologické“, „historické“ a „shrnující výsledky výzkumu“. S metodologickými a teoretickými nároky se autor vyrovnává v prvních dvou kapitolách. Konceptualizuje v nich výzkum venkova a dějin každodennosti, popisuje použité metody výzkumu a seznamuje s výzkumnými lokalitami. Za zdařilou považují především deskriptci orálněhistorického výzkumu včetně jeho největších úskalí, jako je pozice badatele a její vliv na vzpomínání narátorů. V této souvislosti autor zmiňuje nostalgii, která je ve vzpomínkách narátorů mnohdy přítomná. Nespojuje ji však s idealizovaným vzpomínáním na dobu socialismu, ale spíše s vytrácením některých prvků, jež byly odnepaměti spjaté s životem na venkově. Navzdory této dobře zpracované reflexi je škoda, že některým momentům autor nevěnoval více pozornosti a třeba nevysvětlil, proč opakoval rozhovor jen s pěti pamětníky nebo proč ze závěrečných interpretací vyřadil rozhovory s jednou pamětnicí.

Historický podklad knihy a průvodce dobovými sociálními podmínkami s důrazem na prostředí venkova představuje kapitola „Společenský život a venkovská každodennost“. Oto Polouček v ní přibližuje formování venkovských komunit a jejich společenský život, jehož počátky zasazuje do poloviny 18. století, či obecně charakterizuje český a moravský venkov v období pozdního socialismu. Prostor věnuje rovněž různým spolkům a svazům (dobrovolní hasiči, zahrádkáři, sportovní organizace) jako klíčovým institucím při utváření sociálních vazeb a současně organizátorům venkovského života jak před nástupem komunistického režimu v roce 1948, tak i po celou dobu jeho existence. Neopomíná zmínit dobová specifika zkoumaných lokalit (možnost naladit rakouskou televizi) nebo upozornit na skutečnost, že některé dějinné události mohou být na venkově vnímány značně odlišně než ve velkých městech a politických centrech. Rovněž se zastavuje u kolektivizace moravského venkova a prezentuje příběhy tamních zemědělců, kteří čelili nátlaku či represím, ale i těch, kteří ji uvítali (s. 38–39).

Poté přechází autor ke svému vlastnímu výzkumu. V kapitole „Státní kulturní politika a venkov pozdního socialismu“ představuje vybrané formy společenského života na venkově. Na základě vzpomínek pamětníků analyzuje sledování televize jako (dočasný) způsob kolektivního trávení volného času, populární kulturu na moravském venkově nebo projevy společenského života spojené s oficiálními slavnostmi, jako byly například oslavy prvního máje nebo pochody vítězství připomínající konec druhé světové války. Autor dochází k závěru, že obyvatelé měli snahu oficiální akce vnímat apoliticky a přizpůsobit si je tak, aby v nich našli „vlastní zálibu“, vlastní způsob trávení volného času. V těchto poznatcích vidí paralelu s výzkumem sovětské společnosti pozdního socialismu, který realizoval antropolog a historik Alexej Jurčák.¹ Dále také poukázal na skutečnost, že pro budování lokální identity měly větší význam akce spjaté s životem místních obyvatel než kulturně-politické události (s. 63).

Podstatnou část knihy tvoří pátá kapitola s názvem „Taneční zábavy – nadčasový pilíř venkovské socializace“. Autor v ní pohlíží na taneční zábavy jako na fenomén odjakživa spjatý s životem na venkově a také jako na významnou oblast poskytující prostor pro interpretaci společenského života. Zvyšující se popularitu rockových zábav („tancovaček“) na venkově v sedmdesátých letech vnímá v souvislosti s nastupující normalizací, pod jejímž vlivem docházelo k odlivu rockové hudby z městského prostředí. Taneční zábavy zkoumá především v jejich vazbě na lokální podmínky, jež mohly významně ovlivňovat jejich organizaci. Zatímco v některých jiných regionech normalizačního Československa mohly být rockové taneční zábavy tvrdě potlačovány, v okolí Moravského Krumlova,

¹ Viz JURČÁK, Alexej: *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: Poslední sovětská generace*. Praha, Karolinum 2018.

kam spadají zkoumané lokality, fungovaly téměř bez omezení. Autor proto sleduje i limity způsobů, jak se uplatňovala moc navázaná na státní ideologii, proměnu státního aparátu a obtíže byrokratického systému (s. 79). Tyto limity však nemusely nutně souviset s lokálními podmínkami, ale i se všeobecným nárůstem dalších, především opozičních aktivit napříč Československem, zejména v druhé polovině osmdesátých let. Zachycení místní organizace tanečních zábav včetně pohledu jejich pořadatelů nicméně považují za důležitý segment kapitoly. Právě perspektiva organizátorů je totiž v dosavadních výzkumech mnohdy odsouvána do pozadí. Pozoruhodná je rovněž analýza tanečních zábav jako symbolu kontinuity společenství a způsobu utváření nových vztahů mimo „domácí“ prostředí.

O některých závěrech autora by se však dala vést diskuse. Například když líčí popularitu rockové skupiny Arcus, ilustruje to tím, že fanoušci byli na její vystoupení ochotni jezdit i několik desítek kilometrů daleko. Nezvažuje přitom ale, zda nemohl v oblibě těchto akcí sehrát roli také nedostatek jiné (obdobné) zábavy v okolí spojený s touhou pobavit se a – slovy jednoho z narátorů – „podívat se po nějakých holkách“ (s. 83). Autor také poukazuje na skutečnost, že fenomén skupiny Arcus je vázaný pouze na jednu generaci, která se k ní v současné době vrací. I zde by se nicméně dalo namítnout, že to může souviset nejen s fenoménem zmíněné skupiny, ale obecně s revivalem rockových tanečních zábav a současným „nostalgickým“ vzpomínáním oné generace.

Společenskému životu moravského venkova se Oto Polouček věnuje i v poslední kapitole „Přesah organizovaného – neformální setkávání v rámci i vně institucí“, kde nahlíží na společenské organizace jako na formu trávení volného času a zamýšlí se i nad jejich významem ve zkoumaných lokalitách. Důležitou úlohu v organizaci volného času i společenských akcí přisuzuje především místním autoritám, vedoucím funkcionářům oddílů a jejich organizačním dovednostem. Dochází však ke zjištění, že různé spolky a svazy tvořily platformu nejen pro oficiální a „prověřené“ akce, ale rovněž pro neformální a spontánní setkávání. Vedle fungování společenských a sportovních organizací se zde autor zaměřuje i na undergroundovou komunitu v Dolních Kounicích. Popisuje, jak se undergroundová kultura rozšířila na venkov a co napomohlo k jejímu etablování v místních podmínkách. Podstatnou roli v tomto procesu přisuzuje kombinaci prostředí historického města (se známým klášterem) a jeho sociální struktury. Značný přínos zde vidím v analýze vnímání undergroundové komunity na malém městě a v zachycení jejích vztahů s vrstevníky angažovanými v Socialistickém svazu mládeže či se staršími generacemi (s. 127–128).

Výsledky svého výzkumu autor rekapituluje v sekci „Závěry“ na posledních deseti stranách textové části knihy. Obyvatelstvo moravského venkova vykreslil jako aktivní jedince toužící po setkávání s ostatními členy komunity a podílející se na společenském životě svých měst a obcí (s. 134). Kromě toho nastínil také

možné perspektivy dalšího výzkumu venkovského prostředí, například zkoumání důsledků transformace po roce 1989 pro současnou podobu vesnice (s. 143).

Kniha Oto Poloučka je určena spíše pro odborné publikum, čemuž odpovídá zvolený jazyk i absence vysvětlení některých základních východisek. Autor předpokládá obeznámenost čtenáře nejen se zkoumanými tématy, ale rovněž s některými teoretickými koncepty. Přesto se domnívám, že by určité pojmy měly být v monografii objasněny, a to i s ohledem na jejich následné aplikování v textu. Mezi nejzásadnější patří kategorie „pozdní socialismus“, s níž se sice operuje ve všech kapitolách a jež figuruje i v samotném názvu publikace, avšak není nijak blíže specifikována. Jako synonymum pro toto období autor hojně používá pojem „normalizace“, vyložený v úvodu monografie (s. 8), což alespoň částečně nahrazuje absentující vymezení „pozdního socialismu“. Podobně by bylo vhodné explicitněji charakterizovat prostředí oficiální a alternativní kultury (s. 112). Z hlediska metodologie by pak měly být nastíněny koncepty komunikativní a kolektivní paměti (s. 40 a 96).

V několika případech by také popsání fakta měla být zasazena do širšího kontextu. Autor například konstatuje, že „kolektivizace zemědělství již byla historiky obšírně probírána“ (s. 38), a následně rozvádí, kterým oblastem se tyto historické výzkumy věnovaly, postrádám zde však odkaz na konkrétní publikace. V kapitole týkající se undergroundu by pak vzhledem ke vztahu jednoho z místních stoupenců této komunity ke skupině Psi vojáci bylo vhodné uvést krátkou biografii skupiny, případně odkázat na příslušnou literaturu (s. 112).² Vysvětlení vyžadují i některé události spojené s životem na venkově, jako takzvané zarážení hory (s. 61), či v dané lokalitě, jako tragická událost v Rokytne (s. 110).

I přes drobné výtky je však patrné, že Oto Polouček svou monografickou prvotinou *Babičky na bigbítu* přispěl k lepšímu poznání nejen kulturního a společenského života moravského venkova, ale také dějin každodennosti za normalizace, a že poukázal na neotřelé perspektivy některých kulturních fenoménů této doby. Otevřel tak prostor pro zkoumání obdobných jevů v dalších českých (československých) regionech a položil základ pro zachycení jejich proměny po roce 1989.

Abstract

Babičky na bigbítu: Společenský život na moravském venkově pozdního socialismu [*Grannies at a Big-Beat Party: Social Life in the Moravian Countryside in*

² Viz např. TOPOL, Filip: *Národ Psích vojáků*. Praha, Maťa 2004; JIRSA, Tomáš: „Pocity jak žiletky“: Psi vojáci na pozadí anachronní touhy 90. let. In: BÍLEK, Petr A. – ŠEBEK, Josef (eds.): *Česká populární kultura: Transfery, transponování a další tranzitní procesy*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2017, s. 180–229.

Late Socialism] by ethnologist Oto Polouček is a successful contribution to a better understanding not only of the cultural and social life of the Moravian countryside, but also of the history of everyday life during the normalization era in Czechoslovakia. The central theme of the book are the social activities of the inhabitants of Dolní Kounice, Rokytná and Petrovice in South Moravia in the 1970s and the 1980s. The reviewer particularly appreciates the oral history research, which has brought to prominence some hitherto neglected perspectives. The chapters on dance parties are especially important as they show a key phenomenon of the rural environment, including the depiction of their organization and the perspective of the organizers. The chapter describing the perception of the underground community in a small town is also noteworthy as is the relationships of the members of this community with their peers and with the older generations. However, the lack of definitions of some of the key terms and concepts is a shortcoming of the book.

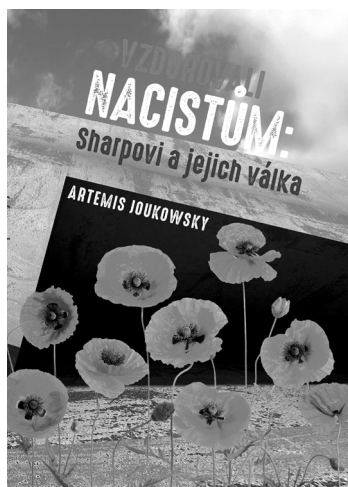
Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; countryside; Moravia; late socialism; Czechoslovak normalization; social life; dance parties; oral history; everyday life
Československo; venkov; Morava; pozdní socialismus; normalizace;
společenský život; taneční zábavy; orální historie; každodennost

Američtí zachránci ve stínu Nicholase Wintona

Radovan Lovčí

Ústav českých dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

JOUKOWSKY, Artemis:

Vzdorovali nacistům: Sharpovi a jejich válka.

Z anglického originálu přeložila Ruth Jochanan Weiniger.
Praha, Unitaria 2019, 248 stran,
ISBN 978-80-86105-81-9.

Bez větší pozornosti médií i historiků byla v roce 2019 uvedena na trh kniha Američana Artemise Joukowského s názvem *Vzdorovali nacistům: Sharpovi a jejich válka*. Pečlivý překlad z původního amerického vydání pořídila religionistka Ruth Jochanan Weiniger.¹

Autor této dvojité biografie Artemis Joukowski III. je zkušeným publicistou, a dokonce režisérem několika dokumentárních filmů o lidech s různými typy zdravotního postižení. Životní osudy reverenda Waitstilla Sharpa a jeho ženy Marthy (1902–1985, 1905–1999), unitářů z amerického státu Massachusetts, však lze pokládat za jeho osobní záležitost. Manželé Sharpovi byli totiž Artemisovými prarodiči, jimž se díky záchraně mnoha ohrožených životů před nacismem

¹ Viz JOUKOWSKY, Artemis: *Defying the Nazis: The Sharp's War*. Boston, Beacon Press 2016.

dostalo té cti, že jejich jména byla oceněna titulem „Spravedliví mezi národy“ a vytesána do pamětní zdi v izraelském památníku obětí a hrdinů holokaustu Jad Vašem.

Předmluvu k českému vydání knihy zajistila profesorka filozofie Anna Hogenová. Vyzdvihla v ní aktivity Sharpových, aniž by ovšem všechny zásluhy připsala pouze jim, jak se to někdy děje v případě obdobné humanitární mise Brita Nicholase Wintona. Ten je často nesprávně personifikován do role hlavního či jediného zachránce přibližně šesti set sedmdesáti dětí, převážně židovského původu, jež se mu na přelomu let 1938 a 1939 podařilo dostat z českých zemí do zahraničí. Ve skutečnosti byl ovšem Winton jen jedním z klíčových pracovníků mise, jejíž jádro tvořili spolu s ním zvláště Doreen Warrinerová, Trevor Chadwick, Bill Barazetti a Beatrice Wellingtonová, jak objasňuje kniha Williama R. Chadwicka *Záchrana českých uprchlíků 1938–39*.² Stejně tak zdůrazňuje i Hogenová, že by práce amerických unitářů, manželů Sharpových, byla zcela nemyslitelná bez pomoci dalších jedinců či pomocných organizací, s nimiž byli oba v úzkém kontaktu.

Autorka předmluvy taktéž upozorňuje na málo známé spojení Sharpových s Alicí Masarykovou, nejstarší dcerou Tomáše Garrigua Masaryka. Správně ji ohledně církevní příslušnosti sice řadí do Církve československé evangelické (CČE), mylně ale církev nazývá přízviskem „liberální“ (ostatně podobně jako sám autor díla později v textu). Snad zde došlo k záměně s Církví československou, která v době první Československé republiky spolu s unitáři člensky náležela do liberálně orientované Mezinárodní společnosti za náboženskou svobodu (*International Association for Religious Freedom*). Anebo možná došlo k nesprávnému ztotožnění CČE s liberály též díky osobně svobodomyšlnému přístupu k náboženství, který zaujímali Tomáš i Alice Masarykovi. Tuto charakteristiku dvou jejích známých členů však rozhodně nelze přenášet na celou církev!

Knihy je rozdělena do sedmadvaceti velice čtivě psaných kapitol. Vědecký zájem zde ovšem ustoupil snaze o maximální popularizaci díla. To sice v závěru obsahuje přehled hlavních informačních zdrojů, nicméně poznámky a odkazy pod čarou byly nakonec obětovány a v publikaci se až na drobné výjimky nevyskytují.

Waitstill Sharp působil v době okolo přijetí mnichovského diktátu coby unitářský duchovní ve Wellesley Hills ve státě Massachusetts. Spolu s chotí Marthou měli tehdy sedmiletého syna Hastingse a dvouletou Marthu Content. Tehdy také padlo rozhodnutí vedení amerických unitářů poslat do Československa humanitární misi, nejen pro pomoc s vystěhovalcům ohrožených osob. K účasti

² CHADWICK, William R.: *Záchrana českých uprchlíků 1938–39: Sir Nicholas Winton nebyl sám*. Praha, Mladá fronta 2017. Titul je překladem Jitky Herynkové z původního vydání *The Rescue of the Prague Refugees 1938–39* (Leicester, Matador 2010).

byli přemluveni oba manželé, ačkoli to pro ně znamenalo dočasně svěřit jejich děti do péče rodinných přátel.

Na cestu do Evropy se vydali 4. února 1939, kdy na lodi opustili New York. Do Prahy dorazili o dvacet dní později a zřídili si kancelář ve Vyšehradské ulici č. 16, kde sídlil Ústřední institut pro uprchlíky. V jeho prostorách působily mise obdobné té jejich. Úzkou spoluprací navázali zvláště s Britským výborem pro uprchlíky z Československa (*British Committee for Refugees from Czechoslovakia*), především pak s jeho členkou, kvakerkou Tessou Rowntreeovou (proto je někdy mise Sharpových v literatuře zjednodušeně, avšak nepřesně označována za unitářsko-kvakerský podnik). Kromě vedoucích postav tuzemské Unitarie jim byli v Čechách nápomocni aktivisté z Československého červeného kříže, zejména již řečená Alice Masaryková. Právě té pak oba pro změnu pomohli při organizaci jejího odchodu z vlasti, kde jí po 15. březnu 1939 hrozilo zatčení gestapem. V kontaktu byli též s poslankyní Františkou Plamínkovou či profesorem filozofie Janem Blahoslavem Kozákem.

I po obsazení zbytku českých zemí nacisty pokračovali Sharpovi v zajišťování víz pro nejrůznější žadatele, ohrožené kvůli svému etnickému původu či politické minulosti. Nezprostředkovávali přitom jen pobyt ve Spojených státech či Velké Británii, ale snažili se dostat tyto lidi kamkoli za hranice, třeba i do států Jižní Ameriky. Někdy pro jistotu přímo doprovázeli uprchlíky na jejich cestě do exilu. Martha například s desítkami uprchlíků odcestovala do Londýna, kde – vzdor původním plánům mise – vypomohla též Janu Masarykovi, od něhož přivezla do vlasti informace pro československý odboj. Sharpovi tak působili poněkud „na hraně“ zákona. *De facto* pomáhali nepřátelům Německé říše, za což jim mohlo hrozit zatčení gestapem, které na ně nasazovalo své slídily.

V srpnu 1939 byli Sharpovi nuceni své úsilí ukončit a počátkem září se navrátili do Spojených států. Svou misi tím pokládali za skončenou. Ne tak ale autoritativní prezident amerických unitářů Frederick May Elliot, jenž byl výsledkem nadšen a bez ohledu na potřeby dětí Sharpových oba manžele v podstatě přinutil přijmout další misi. Ta měla pokračovat na Pyrenejském poloostrově a ve vichistické Francii v roce 1940. Odmítnutí by znamenalo upadnout v nemilost u něho samého i vedení amerických unitářů. Ač to Joukowsky jen decentně naznačuje, Elliotovo chování zde hraničilo až s vydíráním!

Sedmnáctého června 1940 tak opustili Sharpovi znovu New York a vydali se na další několikaměsíční výjezd do Evropy. Zde v neméně náročných podmínkách organizovali vystěhování desítek osob do bezpečných států, zajišťovali humanitární pomoc pro uprchlíky a osobně přispěli k záchraně některých prominentních intelektuálů a jejich rodin, například spisovatelů Liona Feuchtwangera, Franze Werfela či příslušníků rodiny Mannovy.

Po skončení svého úkolu nedovedli opustit nastavený kurz. Pomoc dětem, sirotkům, uprchlíkům i jiné lidskoprávní snažení se staly trvalou životní náplní obou manželů. Odvrácenou stránkou tohoto údělu se ovšem stalo odcizení jejich vlastních dětí, pro něž se rodiče stali jen příležitostnými hosty v jejich životech. Odcizení nastalo i mezi samotnými manželi. Martha se naučila být ženou hrdou na své úspěchy, samostatnost a na to, že není jen mužovým přívažkem. Zatímco Waitstill usiloval o udržení vztahu i navzdory vzájemnému odloučení, Martha dala přednost upřímnosti a v roce 1954 se s chotěm rozvedla.

Sharpová se pokusila dokonce angažovat v politice, ale ve volbách do Kongresu v roce 1946 neuspěla. K dobru jí nebyl přičítán její internacionalismus ani silné sociální cítění. Spolu s Waitstillem byla navíc podezřívána z takzvané neamerické činnosti i radikálně levicového přesvědčení. (Jak zjistil autor z odtajněných dokumentů, jeho prarodičům a jejich práci se tajně věnovaly asi tři desítky amerických agentů!)

Při pokusu o součet osob, kterým Martha s Waitstillem (leckdy za spolupráce dalších aktérů) zachránili život, pak došel k číslu 125 lidí. To je zhruba šestkrát méně, nežli je počet zachráněných dětí z takzvané Wintonovy mise. Ale je 125 zachráněných životů málo? Pro historiky z Jad Vašem zcela určitě nikoli. A to ponecháváme stranou stovky a možná tisíce dalších osob, které vděčily Sharpovým za hmotnou pomoc díky jejich finančním darům.

Co dále říci ke knize i samotnému příběhu? Po stránce formální je zpracována kvalitně a nezasluhuje výtek. Co do obsahu se jedná o velice čtivé dílo a dramatický příběh, ba vlastně o „dvoubiografii“, která zaujme jak laika, tak i historického profesionála. Čeští čtenáři přitom v knize naleznou řadu zajímavých a málo známých informací, zvláště o Alici a Janu Masarykových či Františce Plamínkové, které se nevyskytují v jejich dosud vydaných životopisech.

Knihu sepsal autor, jenž není historikem a zároveň je příbuzným obou hlavních aktérů. Dílo také muselo zaujmout a nemohlo říci vše. Jak by ale totéž téma podal nezávislý odborník z akademické sféry? Domnívám se, že by pravděpodobně důsledněji vsadil celou řadu osob i událostí do širších souvislostí, možná i na úkor populární čtivosti či svižného plynutí děje. Pokud by byl současně kvalitním a nezúčastněným psychologem, zřejmě by si ještě více všímal mnoha podstatných momentů, které ukazují pozvolný rozpad vztahu obou manželů, a kladl by si mimo jiné otázku, nakolik za rozvodem opravdu stálo jejich dlouhodobé odcizení, či spíše povahové rozdíly (například až příliš patriarchální chování Waitstill a Sharpa). Zda si Martha dovedla vážit též jeho zásluh, do jaké míry brala v potaz své vlastní děti a jejich potřeby, a co vše naopak dokázala obětovat pro vlastní „humanitární kariéru“ a aktivity, jež pro ni stály v životě na prvním místě, to zůstalo v knize – zřejmě záměrně – poněkud rozmlženo či plně nedořečeno.

V publikaci dále dostalo jen malý prostor vyšetřování možné „neamerické činnosti“ manželů Sharpových a vůbec doba spojená s tímto fenoménem, provázená až fanatickým honem na některé osobnosti veřejného života ve Spojených státech. Nepochybuji přitom, že právě pozdější osudy manželů Sharpových a jejich politické postavení v poválečné Americe by mohly být nosným tématem pro další knihu či pro druhý díl té stávající.

Bližší zmínky by možná zasloužil také americký unitářský prezident, reverend Frederick May Elliot. Právě on je šedou a kontroverzní eminencí v pozadí, která manžele Sharpovy vtlačila do role, jíž se cítili nasyceni a kterou kvůli svým dětem nadále nechtěli sehrávat – nemluvě o Elliotově osobním svérázu, zvláštním vztahu k ženám a jejich emancipaci (kterou však v Marthině případě paradoxně pomohl probudit a uvést v život) i autoritářském vystupování v rámci liberálního náboženského uskupení, hlásícího se k demokratickému způsobu rozhodování i podpoře feministických snah.

Každopádně ani siru Wintonovi nebyla věnována pouze jediná kniha, a tak není vyloučeno, že současná čtivá a populární biografie obou manželů bude jednou následována dalšími pracemi, které Marthin a Waitstillův život pojednají i z jiných úhlů pohledu (aniž by tím bylo nutno jakkoli umenšovat jejich úctyhodné humanitární úsilí). Ostatně téma jejich života a aktivit skýtá dostatek prostoru pro případné dílčí studie, jež si nemusejí klást za cíl komplexně zachytit celek života obou těchto pozoruhodných osobností.

Abstract

The heroes of the book Vzдорovali nacistům: Sharpovi a jejich válka, originally published in English as Defying the Nazis: The Sharps' War (Boston, Beacon Press 2016), are the Unitarian reverend Waitstill Sharp (1902–1985) and his wife, Martha Sharp (1905–1999) of Massachusetts. Both received outstanding credit for humanitarian missions commissioned by the American Unitarians to provide asylum, on the eve of and during the Second World War, to those at risk in the Protectorate of Bohemia and Moravia and Vichy France. The author of the book is the American publicist and documentary filmmaker Artemis Jukowsky, the Sharps' grandson. In his biography he concludes that his grandparents saved at least 125 lives and significantly helped hundreds of others at risk. Jukowsky uncovers in a popular and readable style a fascinating story that remains in the shadow of Sir Nicholas Winton's famed rescue mission, but much remains unsaid of the post-war fate of the Sharps and the story of their private lives.

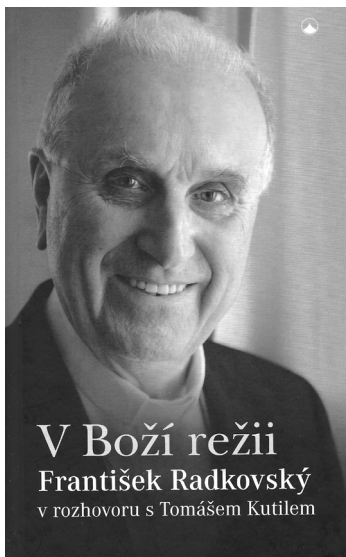
Keywords / Klíčová slova:

United States; Czechoslovakia; Waitstill Sharp; Martha Sharp; Unitarians; refugees; Jews; humanitarian missions; World War II; intellectuals
Spojené státy; Československo; Waitstill Sharp; Martha Sharpová; unitáři; uprchlíci; Židé; humanitární mise; druhá světová válka; intelektuálové

Ohlédnutí prvního biskupa plzeňského

Michal Sklenář

Ústav pro studium totalitních režimů, Praha

RADKOVSKÝ, František – KUTIL, Tomáš:

V Boží režii: František Radkovský v rozhovoru s Tomášem Kutilem.

Praha, Karmelitánské nakladatelství 2019,
221 strana, ISBN 978-80-7566-118-0.

Rozhovory, rozsáhlejší memoáry nebo dílčí autobiografické vzpomínky mohou v historickém výzkumu náležet k zajímavě využitelným pramenům. Pro církevní dějiny, a pro jasně hierarchizovanou římskokatolickou církev zvlášť, mají z tohoto z hlediska valenci především osoby, které zastávají klíčové pozice, tedy biskupové a další ordináři, a rovněž postavy s mimořádnou osobní zkušeností. Tito aktéři se často obracejí primárně dovnitř církve a využívají k tomu příslušné platformy celostátního a regionálního charakteru (internetové stránky, *Katolický týdeník*, *acta curiae*, diecézní časopisy, pastýřské listy atd.). Jindy se ovšem snaží vědomě oslovit také potenciálně širší publikum, a volí tudíž poněkud jiný jazyk. Z mediálního prostředí můžeme připomenout například Český rozhlas a dlouhodobě

zvaní pomocného pražského biskupa Václava Malého do pořadu „Jak to vidí“ nebo glosy Dominika kardinála Duky z let 2011 až 2014, vydané posléze i tiskem.¹

Specifickou bází a zároveň texty recipované jak v rámci církve, tak mimo ni pak tvoří knižní rozhovory. Obvykle obsahují vzpomínky na vlastní život, představení osobní spirituality a názorů na různá společenská témata nebo vize vedení příslušné diecéze či řeholního společenství, vděčná bývá fotografická příloha. Zvláštní pozornost je pochopitelně věnována pražskému metropolitnímu stolci, takže u Miloslava kardinála Vlka,² Dominika kardinála Duky³ a Václava Malého⁴ máme k dispozici již řadu knih. Žánr ovšem využívají také další biskupové⁵ a jiní ordináři⁶ nebo kněží.⁷ K opakovaně využívaným pramenům pro české církevní dějiny dvacátého století patří mimo jiné dialog s opatem Bohumilem

¹ *Glosy Dominika Duky 2011*. Praha, Radioservis 2012; *Glosy Dominika Duky 2012*. Praha, Radioservis 2013; *Glosy Dominika Duky 2013–2014*. Praha, Radioservis 2014.

² VLK, Miloslav – ZAJÍC, Jiří a kol.: *Bůh blízky: V rozhovoru s kardinálem Vlkem*. Praha, Nové město 2012; VLK, Miloslav – PIRNOSOVÁ, Blanka: *Kardinál Vlk odpovídá na otázky hledajících a pochybujících*. Praha, Portál 1997; VLK, Miloslav – ZAJÍC, Jiří: *Rozhovory s kardinálem Miloslavem Vlkem*. Praha, Blízká setkání 1997. Další rozhovory pak tvoří součást širěji pojatých publikací.

³ DUKA, Dominik – DOSTATNÍ, Tomasz – ŠUBRT, Jaroslav: *Tradice, která je výzvou*. Praha, Portál 2011. Z doby královéhradeckého episkopátu viz DUKA, Dominik – LESCHINGER, Martin: *V duchu pravdy: Rozhovor o sobě, o historii, o společnosti, o církvi, o diecézi, o Bohu*. Ústí nad Orlicí, Flétna 2008. Další rozhovory pak tvoří součást širěji pojatých publikací.

⁴ MALÝ, Václav – BERÁNEK, Josef: *K hledání pravdy patří pokora*. Praha, Portál 2002; MALÝ, Václav – KABÁT, Jindřich: *Rozhovory*. Praha, XYZ 2017; MALÝ, Václav – JANDOUREK, Jan: *Cesta za pravdou*. Praha, Portál 1997.

⁵ Viz HERBST, Karel – PEROUTKOVÁ, Karolína: *Karel Herbst: Rozhovor s pražským světícím biskupem*. Praha, Portál 2008; GRAUBNER, Jan – ŽÁČEK, Jan: *Rozhovory s arcibiskupem Janem Graubnerem (převážně o všedních hodinách jeho dnů)*. Rosice u Brna, Gloria 2003; ŠKARVADA, Jaroslav – SVOBODA, Bohumil: *Svedl jsi mě, Hospodine: Jaroslav Škarvada v rozhovoru s Bohumilem Svobodou*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2002.

⁶ SIOSTRZONEK, Prokop – KOUPIL, Ondřej: *Besedy o obnově břevnovského kláštera*. Praha, Benediktinské arcipátní sv. Vojtěcha a sv. Markéty 2007. Rozhovor je součástí např. publikace: POJEZDNÝ, Michael Josef – ŠIDLOVSKÝ, Evermod Gejza – FOREJT, Jindřich: *Se jménem Božího posla: K životnímu jubileu J. M. Michaela Josefa Pojezdného O. Praem. 70. opata strahovského*. Praha, Královská kanonie premonstrátů na Strahově 2018.

⁷ Z řady titulů viz např. PETRÁČEK, Tomáš – BEDŘICH, Martin: *Naděje v dějinách*. Praha, Vyšehrad 2020; OTTE, Anton – BERÁNEK, Josef: *Vzdálená Evropa? Fernes Europa?* Praha, Vyšehrad 2018; KOLÁŘ, Bohumil – BALÍK, Jan – KYLIÁNOVÁ, Irena: *S největší vděčností: Rozhovor s P. Bohumilem Kolářem*. Praha, Nové město 2013; HALÍK, Tomáš – DOSTATNÍ, Tomasz: *Tomáš Halík: Smiřená různost*. Praha, Portál 2011; REINSBERG, Jiří – SVOBODA, Bohumil: *Hospodin rozjasnil svou tvář: Rozhovory s Bohumilem Svobodou*. Praha, Vyšehrad 2003.

Víteš Tajovským⁸ nebo svědectví související s působením biskupa a posléze arcibiskupa Karla Otčenáška;⁹ v kontextu perzekuce v době nacistického a komunistického panství pak také příběhy jednotlivých kněží, řeholníků a řeholnic.¹⁰

Tištěná, autorizovaná publikace vznikající delší dobu umožňuje podrobnější a koncentrovanější vyjádření než odpovědi pro televizní nebo časopisecký rozhovor. Církevní představitelé rovněž mohou zprostředkovat svůj vztah k mnoha prostředím: rodině, farnosti, kněžskému semináři, klášteru, biskupství, Římu, věznic, občanskému zaměstnání, jednotlivým skupinám v diecézi, kultuře nebo politice. Perspektiva hybatelů se tak nabízí jako jeden ze zdrojů bádání v církevních dějinách, byť podle očekávání zdroj výrazně subjektivní a někdy bez skutečné oponentury v otázkách a reakcích tazatele – míra otevřenosti a autocenzury je odlišná. K části českého episkopátu, která využila formu knižního rozhovoru, se připojil také emeritní plzeňský biskup František Radkovský. Proč by měla kniha tohoto typu zajímat také historiky?

Edice Karmelitánského nakladatelství s názvem „Rozhovory“ nabízí knižně vydané dialogy s různými, vesměs českými osobnostmi římskokatolické církve. Po rozhovorech s řeholní sestrou Angelikou (ve spolupráci s Janem Paulasem)¹¹ a knězem Josefem Suchárem¹² oslovil novinář Tomáš Kutil episkopa Františka Radkovského, který v roce 2014 podal v souladu s Kodexem kanonického práva rezignaci na úřad plzeňského biskupa a o dva roky později jej předal svému nástupci Tomáši Holubovi. František Radkovský (narozen 3. října 1939) do církevního i veřejného života promlouvá často, ucelenější publikaci vycházející v roce jeho osmdesátých narozenin lze ovšem vnímat jako určitou bilanci. Kniha v pevné vazbě opatřená plátěnou záložkou je vybavena barevnými i černobílými fotografiemi, z obálky na čtenáře shlíží typicky usměvavý autor odpovědi na otázky

⁸ TAJOVSKÝ, Bohumil Vít – PALÁN, Aleš – PAULAS, Jan: *Člověk musí hořeti: Rozhovor Aleše Palána a Jana Paulase s opatem želivského kláštera*. Praha, Torst 2001 (2. vydání Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2009).

⁹ OTČENÁŠEK, Karel – SVOBODA, Bohumil: *Víra je můj pevný hrad: Rozhovory s arcibiskupem Karlem Otčenáškem a jeho přáteli*. Praha, Vyšehrad, 2004.

¹⁰ Viz např. VLČEK, Vojtěch (ed.): *Kříž jsem hlásal, kříž jsem snášel: Rozhovory s kněžími a řeholníky pronásledovanými za komunismu v letech 1948–1989*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2006. Rozhovory jsou součástí např. publikací: JEŽKOVÁ, Alena – CHALUPA, Jiří: *Tichá srdce*, [sv. 1]: *Kláštery a jejich lidé*. Praha, Práh 2013; TÍŽ: *Tichá srdce*, [sv. 2]: *Příběhy míst a lidí*. Praha, Nakladatelství Alena Ježková – Tichá srdce – Olympia, s.r.o. 2015.

¹¹ PINTÍŘOVÁ, Angelika – PAULAS, Jan – KUTIL, Tomáš: *Padá mi to z nebe: Angelika Pintířová*. Praha, Portál 2017.

¹² SUCHÁR, Josef – KUTIL, Tomáš: *Zázrak v Neratově: Josef Suchár v rozhovoru s Tomášem Kutilem*. Praha, Karmelitánské nakladatelství 2018.

rozmanitého charakteru. Kontinuitu zdůrazňuje úvodní slovo Tomáše Holuba,¹³ na závěr jsou zařazeny tři starší texty Františka Radkovského.

Jednotlivé kapitoly sledují chronologickou linii, takže zpočátku se seznamujeme s rodinným zázemím nadějného studenta, maturanta z roku 1957: „Dělal jsem matematické olympiády, dostal jsem se dokonce do celostátního kola, mezi dvacet nejlepších z celé republiky. Otec si proto dodal odvahy a napsal prezidentovi Zápotockému, že mi jde dobře matematika a měl bych mít právo studovat. Zápotocký pak opravdu poslal dopis na okresní výbor komunistické strany. Okresní tajemník s ředitelem školy si mě zavolali a já musel slíbit, že nepůjdu učit. To jsem stejně nechtěl, zajímala mě statistika.“ (s. 15) Pozdější absolvent Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy nalezl v době studií duchovní zázemí ve farnosti u Panny Marie před Týnem v Praze, spravované Jiřím Reinsbergem. Než se stal vědeckým pracovníkem, absolvoval na Slovensku základní vojenskou službu. Bylo to v době Druhého vatikánského koncilu: „Pamatuji si, jak jsem v den zahájení, 11. října 1962, byl na první stráž. Chodil jsem s flintou přes rameno a modlil se za dobrý průběh koncilu.“ (s. 33)

Po svém rozhodnutí pro kněžství zahájil František Radkovský roku 1966 studium na Římskokatolické cyrilometodějské bohoslovecké fakultě v Praze se sídlem v Litoměřicích a formaci v tamějším semináři; ke spolužákům v ročníku patřil také Dominik Duka. Zde pak strávil dobu pražského jara a seznámil se se spiritualitou Díla Mariina, hnutí Fokoláre, vstoupil též do skautského hnutí. Atmosféru v Litoměřicích roku 1969 podle tehdejšího bohoslovce výrazně ovlivnil příchod „studentů“ s tvrdou osobní zkušeností s perzekucí církve: „Přišla jich asi stovka, byli to zkušené lidi, kteří prošli kriminály. Dobře formovaní řeholníci (dominikáni, premonstráti), lidé z podzemní církve. Byli vřazeni do ročníků podle toho, co už měli odstudováno. I kvůli normalizaci bylo potřeba dát jejich studiím oficiální podobu. Byli proto rok, dva v semináři, přestože už to byli vysvěcení kněží, byť tajně. (...) Tito bohoslovci absolvovali alespoň kus studia, pak nepřišli na svěcení, a bylo to. Takhle se to podařilo zlegalizovat.“ (s. 51)

Po přijetí kněžského svěcení 27. června 1970 působil Radkovský v pastoraci na západě Čech, kde se nevyhnul zájmu Státní bezpečnosti. „Od roku 1972 už nastoupila zase tvrdá normalizace, takže už třeba nešlo chodit do školy a vyučovat náboženství. Místní ředitelka [ve Františkových Lázních] byla hodně zatvrzelá,“ vzpomíná (s. 73). Kromě klasické farní pastore nadále udržoval kontakty s fokolárními nebo se věnoval mládeži, popisuje rovněž své korektní vztahy s okresní církevní tajemnicí nebo pomoc s uspořádáním „tajného skautského“ tábora.

¹³ Viz též rozhovor se současným plzeňským biskupem: HOLUB, Tomáš – VESELOVSKÝ, Martin: *Biskup na snowboardu*. Praha, Vyšehrad 2017.

Vyprávění o změnách roku 1989 – samotnou „sametovou revoluci“ sledoval z návštěvy Svaté země – již propojuje s pozdějšími úkoly: „S naší partou kolem Desetiletí duchovní obnovy jsme se dohodli, že by bylo dobré jet se podívat do ciziny, abychom na jednotlivých biskupstvích viděli, jak se vlastně řídí církev. Abychom věděli, jak na to, pokud bychom to náhodou potřebovali. Dali jsme dohromady dvě auta. Jedno jsem řídil já, vedle mě seděl Míla Vlk, vzadu Tomáš Halík a Aleš Opatrný. Druhé řídil Jenda Graubner, s ním jel František Lobkowicz a Jiří Mikulášek. A myslím, že tam byl ještě někdo čtvrtý, ale nemůžeme si s Graubnerem vzpomenout, kdo to byl.“ (s. 100) Dvaapadesátiletý kněz z Františkových Lázní byl poté 22. listopadu 1991 jmenován pomocným biskupem pražským. V této pozici sledoval rozdělení federace, k čemuž podotýká: „Viděl jsem, že snaha slovenských biskupů osamostatnit se je velmi silná.“ (s. 107)

Jestliže výše popsaný životní příběh zná jen určitý, byť velký okruh osob, v pozici prvního plzeňského biskupa se již František Radkovský stal definitivně osobou veřejnou. Samotný vznik biskupství v Plzni v roce 1993 někdy působí pouze jako prvek obnovy římskokatolické církve po letech komunistické perzekuce nebo zajímavý bod v dějinách církevní správy. Jeho první ordinář se ale ve druhé části publikace neobává odhalit některé bolestné okolnosti, nejen turbulentních dějin dvacátého století, ale také církevního života, jako například spor o hranice diecézí s českobudějovickým biskupem Antonínem Liškou, který „nechtěl dát“ Sušici, Horažďovice či Nepomuk: „Já jsem tehdy mlčel, ale dodneška mě to mrzí. Jako sekretář [biskupské konference] jsem do toho neměl co mluvit, byla to věc diecézních biskupů. Ale věděl jsem už tehdy, že ta nová diecéze bude takhle velmi oslabená. Co je v Plzni dobré, je ze Sušice... V diecézi je řada živých míst, například Domažlicko, Klatovsko, ale jen o pár kilometrů dál jsou místa téměř bez věřících. Těch živých míst mohlo být mnohem více, kdyby bylo dělení s budějovickou diecézí logičtější. (...) Pak by byl vyváženější poměr tradičních křesťanských oblastí a Sudet.“ (s. 112 a 128).

Přesto dokázal František Radkovský energicky řídit svěřenou diecézi, neváhal oslovovat lidi mimo církev, zásadně změnit strukturu farností a farní pastore. V rozhovoru vstřícně hodnotí spolupráci se státní správou a bezplatné předávání sakrálních objektů obcím považuje za vhodné řešení, k němuž se dlouho odhodlával. Jeho otevřenost vůči změnám, vyplývající z náročného, jinde neznámého západočeského kontextu, může znít někdy až provokativně: „Zatím stačily jen bohoslužby. Teď najednou zjistíte, že při půlnoční stačí laik v albě a kostel, kde jindy bohoslužby nejsou, je najednou nabitý. V katedrále děláme adventní i jarní koncerty a přichází plno lidí. Musíme se učit a vymýšlet nové způsoby. Ale to není úkol jen pro kněze, nýbrž pro celou církev. Pomáhat by nám v tom měli především absolventi teologických fakult i třeba dějin umění. Ti mají spoustu informací, o které se mohou s ostatními dělit.“ (s. 124) Stejně tak se setkáme

s pozitivním pohledem na aktuální situaci v pohraničí nebo na přijetí cisterciáků přísné observance do Nového Dvora. Biskup zpřímá odpovídá také na otázky týkající se sexuálního zneužívání v církvi, působení v Charitě České republiky nebo česko-německé spolupráce a volá po větší solidaritě uvnitř církve, kupříkladu v ochotě odjet na bohoslužbu mimo vlastní obec. Vlastní odchod z důležité pozice po dlouhých triadvaceti letech a další činnost Františka Radkovského tvoří další samostatnou část rozhovoru.

Jak je jistě patrné z výše uvedených citací, rozhovor se místy logicky přibližuje memoárům a vyznívá velmi pozitivně, až idylicky. Dojem z textu ovlivňuje modelový čtenář, někdy poněkud příliš návodné nebo snad záměrně naivní otázky, a zejména známá snaha Františka Radkovského o co možná největší srozumitelnost. Respondent i náročné úkony popisuje zjednodušeně, odlehčeně, k některým termínům (akolyta) nebo tradicím sám připojuje vysvětlení, jindy se objevují familiární formulace. Úspěch opatství trapistů v Novém Dvoře glosuje: „Chodili po diecézích, až skončili u nás. Ostatní biskupové je přijímali trochu s rozpaky: 'Jé, to je škoda, tolik mladých kněží a oni budou zavření v klášteře. A nám tady chybějí kněží v pastoraci.' Já jsem ale řekl: 'Kdepak, hoši, беру vás. Tady v této poušti je potřeba, aby se nejprve někdo pořádně modlil. Až pak mohou přijít misionáři.'“ (s. 134)

František Radkovský také patří k osobám spoluutvářejícím obraz fokolarínské spirituality v českém prostředí.¹⁴ Právě s ohledem na ni se v rámci České biskupské konference věnoval laikům a ekumenismu, a s touto příslušností nebo jiným spojením se setkáváme rovněž u dalších českých biskupů jmenovaných do úřadů po roce 1989. V rozhovoru protagonisty pro revue *Communio* se bez přímé návaznosti objevila určitá doplnění k několika zmíněným tématům. František Radkovský zde pro jiné čtenáře vystupuje mírně odlišně a také vyváženěji: laický prvek v hierarchizované římskokatolické církvi sice vítá a mimo jiné s ohledem na počet kněží podporuje partnerský vztah kléru a osob bez svěcení, ale německý model strukturálně ustavených „rad laiků“ odmítá jakožto paralelní strukturu v rámci diecéze.¹⁵

Knižní rozhovor s Františkem Radkovským nepředstavuje akademický text nebo odborný příspěvek, můžeme jej ale vnímat především jako cenné svědectví. Biskup však při veškeré vstřícnosti zároveň nechce rezignovat na základní

¹⁴ Viz RADKOVSKÝ, František: Vliv a působnost církevních hnutí a nových komunit v české církvi. In: BROŽ, Prokop a kol.: *Mezi historií a evangeliem: Existence a život církve ve světle II. vatikánského koncilu*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2014, s. 61–68.

¹⁵ Srv. RADKOVSKÝ, František – SLÁDEK, Karel: S otevřeným srdcem přijmout a pochopit: S biskupem Františkem Radkovským rozmlouval Karel Sládek. In: *Communio*, roč. 24, č. 2 (2020), s. 206–221, zde s. 207–208. Tématem čísla byla autorita a moc.

principy. Členy Sdružení katolických duchovních Pacem in terris tak zcela otevřeně označuje za „kolaboranty“ s komunistickým režimem a k jednomu ze sekretářů organizace doplňuje: „Po revoluci jsem ho ustanovil farářem v katedrále a vyzval jsem ho: ‘Ale Josefe, měl bys lidem říct, proč jsi tam byl.’ A on jim řekl: ‘Já si nedovedl představit, že bych nepůsobil jako kněz.’ Na tohle ho estébáci chytli a 20 let pak měli v hrsti.“ (s. 68) Tato poznámka ke konkrétní osobě ovšem velice dobře ilustruje tehdejší situaci v podstatné části římskokatolického kléru, jehož příslušníci se v době totalitního panství pokoušeli setrvat v pozicích duchovních správců i za vysokou cenu. Různorodí autoři se shodují na tom, že kněží ke svým úřadům přilnuli mimo jiné proto, že si skutečně nedovedli představit život mimo církevní hierarchii.¹⁶ Touha setrvat v legální pastorační činnosti a plnit povolání chápáné jako poslání i za cenu mravních kompromisů byla u části kléru skutečně velmi silná.¹⁷ Konstatování nemá vyznít dehonestálně – ostatně je lze vztáhnout také na další socioprofesionální skupiny – poznatek by se spíše mohl využívat ve výzkumu mentálních vzorců kněžstva.

Když se František Radkovský stal prvním plzeňským biskupem, vložil do svého znaku jednak symbolické vyjádření nové diecéze, jednak znak osobní: zlatý heroldský kříž posázený pěti červenými kameny, plamen a hvězdu. Kříž vedle samotného Krista odkazuje k patrociniu kostela ve Františkových Lázních, plamen k lásce a hvězda k Panně Marii s heslem: *Credidimus caritati* – Uvěřili jsme v lásku.¹⁸ Jak je patrné z knižního rozhovoru, po biskupské konsekraci se neztratilo ani studium statistiky, ale ani pohraniční farářská zkušenost a fokolarínská spiritualita, naopak se projevíly s novým zápallem. Ohlédnutí biskupa Františka Radkovského lze zařadit do množiny rozhovorů s českými biskupy a – se znalostí žánru – knihu využít při reflexi církevních dějin dvacátého a jednadvacátého století u nás.

¹⁶ Srv. PETRÁČEK, Tomáš: *Sekularizace a katolicismus v českých zemích: Specifické rysy české cesty od lidové církve k nejateističtější zemi světa*. Ostrava, Moravapress 2013, s. 86–93, zejména s. 90–91; FITZPATRICKOVÁ, Sheila: *Každodenní stalinismus: Obyčejný život v neobyčejné době. Sovětské Rusko ve 30. letech*. Praha, Academia 2018, s. 293–295. Viz též JAKUBČIN, Pavol: *Pastieri v osídlech moci: Komunistický režim a katolíci kňazi na Slovensku v rokoch 1948–1968*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2012, s. 90–110.

¹⁷ Viz mikrohistorická sonda SKLENÁŘ, Michal: *Děkan Václav Boštík: Farnost v Ústí nad Orlicí mezi lety 1927–1963 jako obraz dějin římskokatolické církve*. Praha – Brno, Ústav pro studium totalitních režimů – Centrum pro studium demokracie a kultury 2019, s. 232–238 ad.

¹⁸ Srv. POKORNÝ, Pavel R.: Nové znaky stavu duchovního v Čechách a na Moravě. In: *Heraldická ročenka 1990*, roč. 17. Praha, Heraldická společnost v Praze 1990, s. 49–64, zde s. 59–60. V textu je blasonován a představen pouze osobní znak jakožto znak pomocného biskupa pražského.

Abstract

The protagonist of the book V Boží režii: František Radkovský v rozhovoru s Tomášem Kutilem [In God's Direction: František Radkovský in Conversation with Tomáš Kutil] is the Roman Catholic priest and the bishop František Radkovský (born 1939). From 1990 to 1993 he was the auxiliary bishop of Prague and then, until 2016, the first bishop of the newly established diocese of Pilsen. The reviewer first situates the publication in the context of other biographical interviews with contemporary Czech church figures and reflects on their significance for modern church history and for historiography in general. He finds it in the genre of testimony, not only on individual destinies, but also in the epochs, the Church, society and the ruling regimes. The review then discusses the interview and introduces the readers to František Radkovský's life story as well as to his insights into some of the issues Radkovský was confronted with as a priest and as a church dignitary.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Roman Catholic Church; bishops; communism; Diocese of Pilsen; František Radkovský

Československo; římskokatolická církev; biskupové; komunismus; plzeňská diecéze; František Radkovský

KOVÁČ, Dušan – MICHELA, Miroslav: *Na ceste k poznaniu: Dušan Kováč o slovenskom dejepísectve s Miroslavom Michelom*. (Edícia Légo, sv. 2.) Bratislava, Hadart 2020, 232 s., ISBN 978-80-99941-28-2.

Před nedávnem jsem v tomto časopise informoval o knize rozhovorů Miroslava Michely se slovenským historikem Ivanem Kamenecem (*Rozhovor s dějinami: Ivan Kamenec o cestách slovenskej histórie s Miroslavom Michelom*. Bratislava, Hadart 2019; anotace v *Soudobých dějinách*, roč. 28, č. 3–4 (2020), s. 758–759). Nyní přináší Miroslav Michela (narozen 1978), pedagog na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a vědecký pracovník Historického ústavu Slovenské akademie věd, rozhovor s další neopominutelnou osobností slovenské historiografie – s někdejší ředitelem Historického ústavu SAV, předsedou Slovenského národního komitétu historiků a Slovenské historické společnosti, v neposlední řadě také členem předsednictva SAV Dušanem Kováčem (narozen 1942). Věhlas a respekt v odborné veřejnosti i v širší obci čtenářů si Kováč získal hlavně řadou monografických a přehledových publikací o dějinách Slovenska v 19. a první polovině 20. století, o mezinárodních vztazích ve středoevropském regionu, o jednotlivých osobnostech slovenských dějin (např. o Milanu Rastislavu Štefánikovi) a také o vývoji slovenské historiografie.

Struktura publikace je dobře promyšlená a přehledná. První část knihy zprostředkovává vzpomínky Dušana Kováče na dětství a dospívání i na léta studií. Historik vzpomíná na inspirace, jež ho vedly k zájmu o literaturu a umění a posléze také o historii. Na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě studoval obor historie a ruština. Kováč si vybavuje učitele, kteří jej ovlivnili, popisuje své první zkušenosti s bádáním v archivech. Vykresluje své

tehdejší zájmy, k nimž patřila vedle literatury a umění zejména turistika a sport.

Druhá část publikace přináší vzpomínky na Kováčovo působení v různých historických a akademických institucích. Od roku 1968 pracoval v Ústavu dějin evropských socialistických zemí. Měl se věnovat dějinám Rakouska, ale po sovětské okupaci se musel přeorientovat a bádal (tak trochu „za trest“) o revolučních hnutích po první světové válce. V roce 1981 Kováč přešel do Historického ústavu SAV, jehož ředitelem se nakonec stal po „něžné“ revoluci, na konci roku 1989. Kováč si dal za úkol „odideologizovat“ vědu a musel čelit nejen reziduům komunistického dogmatismu, ale také nacionalistickým floskulím, které si s sebou přinášeli někteří historikové z exilu.

Dušan Kováč přispěl po roce 1989 k navázání či upevnění vztahů se zahraniční historiografií (rakouskou, maďarskou, německou, britskou, francouzskou, japonskou a pochopitelně především českou). Přitom mu pomohla jeho mimořádná jazyková vybavenost. Aktivně se zapojil do práce bilaterálních komisí historiků a Slovenského národního komitétu historiků i komitétu československého. Kováč nezastírá politické tlaky, jimž musely uvedené organizace čelit, a to zejména v době vlády Vladimíra Mečiara. On sám působil jako poradce některých politiků, například premiéra Mikuláše Dzurindy i svého nevlastního bratra, prezidenta Michala Kováče.

K velmi živým vzpomínkám na působení ve zmíněných komisích a komitétech přidává Dušan Kováč vzápětí reflexe své práce v předsednictvu SAV po roce 1998. Netají se kritickým vztahem k některým jevům, jež se v té době uplatňovaly ve vědě (např. ke „smutně známej sciometrii“, srv. s. 132–134). Faktograficky bohaté jsou rovněž Kováčovy vzpomínky na působení ve Slovenské historické společnosti.

Třetí část se soustřeďuje na jednotlivé tematické a metodologické okruhy, jimž se Kováč věnoval ve své odborné a tvůrčí činnosti nebo jež byly náplní jeho organizační a řídicí práce. Zamýšlí se nad výzkumným předmětem dějin Slovenska a nad otázkami syntézy slovenských dějin. Soudí, že je nelze pěstovat bez vědomí „civilizačního rámca“ (s. 155), a varuje před vnášením nacionalistických klišé. Zajímavé jsou jeho glosy o intelektuálech, jakými byli Tomáš Garrigue Masaryk či Milan Rastislav Štefánik, nevyhýbá se ani reflexi problému čechoslovakismu a významu 28. října, vrací se k fenoménu luďáctví a autonomismu i k osobnosti Andreje Hlinky. Výborné jsou Kováčovy poznámky k metodologii historiografie i k výchově vědeckých pracovníků. Přesvědčivě se jeví jeho úvaha, že historikové musí pracovat s určitým narativem, musí se snažit „pochopit příběh“ (s. 206).

Pro mnohé čtenáře bude objevené Kováčovo rozjímání o jeho působení na poli krásné literatury, o spolupráci na filmové tvorbě, na výstavách, na televizních a rozhlasových pořadech. Přesvědčivě mluví o jazyku historických textů, jejich čtivosti i o využití humoru v historikově práci.

V rozhovoru s Miroslavem Michelou zazní řada úvah o smyslu působení dějepisců. „Samotná historikova práce sa začína kladením si otázok. A keďže každý historik žije v konkrétnej dobe a v konkrétnom prostredí, je dôležité, aby pri kritike dokumentov, čo je základná metóda historikovej práce, začal profesionál klásť otázky aj sebe, resp. klásť otázky, ktoré súvisia s jeho vzťahom k dobe a k historickému procesu,“ říká Kováč (s. 43). A dodává: „Nevieme sa zbaviť predstavy, že historiografia nie je slúžka, ktorá má iba niečo oslavovať, a tiež na niečo ‘zabúdať’, ale je to vedecká disciplína, ktorá má prispievať k nášmu poznaniu sveta.“ (s. 164)

Jak je to s rolí intelektuálů uprostřed mas? Dušan Kováč se účastnil dění v Praze

po 17. listopadu 1989, například i demonstrace na Václavském náměstí v den generální stávky 27. listopadu 1989. Označuje ji za impozantní, ale hned silný zážitek relativizuje – s použitím analogie ke shromáždění v únoru 1948. „Nemám v princípe veľkú dôveru v masové demonštrácie, ľudia majú sklon k stádovitosti. A stádo sa cíti byť silné, keď je pohromade, keď má vodcu, keď sa môže nejakým spôsobom prejaviť.“ (s. 85) Úvahu o stádnosti spojuje se zamyšlením nad posláním intelektuálů: „Intelektuál asi ťažko môže byť tribún. To sa veľmi nezlučuje, pretože tribún musí vidieť veci zjednodušene. Intelektuál má tendenciu vždy vidieť veci v komplikovaných súvislostiach. Skôr si myslím, že intelektuál môže pôsobiť niekde v pozadí, že môže dávať myšlienky, inšpirácie. Bol to aj problém Václava Havla, ktorý sa zrazu ako intelektuál dostal na čelo hnutia. Myslím si, že sa to prejavovalo na malej akčnosti.“ (s. 86)

Rozhovor Dušana Kováče s Miroslavem Michelou přináší velmi zajímavý vhled do současné slovenské historiografie, do vývoje jejích institucionálních rámců i do personálních vazeb, do oblasti metodologie. Kováčovy vzpomínky a reflexe budou zajímavé pro historiky, politology i sociology a svůj význam mají i pro zájemce o dějiny literatury a umění. Kniha je vybavena bohatou obrazovou přílohou, je graficky hezky vyvedena a zachovává sympatický formát čtení „do elektricky“.

Jiří Křesťan

ŁUKASIEWICZ, Sławomir – JACZYŃSKA, Agnieszka – PLESKOT, Patryk (eds.): *Wasza solidarność – nasza wolność: Reakcje emigracji polskiej i świata na wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 (grudzień 1981 – styczeń 1982) / Your Solidarity – Our Liberty: Reactions of Émigré Poles and the World*

to the Imposition of Martial Law in Poland on December 13th, 1981 (December 1981 – January 1982). Lublin – Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2017, 207 s., ISBN 978-83-8098-286-4.

Výpravnou publikaci věnovanou zahraničním reakcím na zavedení vojenského stavu v Polsku v prosinci 1981 a projevům solidarity s polskou protirežimní opozicí v zahraničí připravili historici z lublinské pobočky Ústavu paměti národa. Publikace je důsledně dvojazyčná. Jádrem jsou oddíly věnované protestům proti zavedení vojenského stavu v Polsku v různých částech světa; samostatné kapitoly jsou věnovány Francii, Velké Británii, Spolkové republice Německo, Itálii, Severní a Jižní Americe, Skandinávii a Austrálii. Další kapitoly shrnují i různé aspekty vztahu zahraničí k událostem v Polsku na přelomu let 1981 a 1982: reakcím médií (včetně polských exilových médií), odezvám na politické úrovni, různým formám protestů, náboženským ohlasům, humanitární pomoci atd. Pozornost je věnována i exilovým strukturám nezávislých odborů Solidarity na Západě, zvláštní roli Vídně jako nejvýznamnějšího centra polských exilových aktivit, popularitě symbolů Solidarity atd.

Jakkoli větší část publikace zabírají obrazové přílohy (fotografie, faksimile tisku apod.) a jen menší část je vyhrazena textovému shrnutí každého dílčího tématu, poskytuje kniha jako celek vcelku přehledný a spolehlivý obraz reakcí světa na polský prosinec 1981. Zjevné je, že odezva na úrovni politické a mediální, ale i reakce veřejnosti, byla poměrně silná, pravděpodobně silnější a trvalejší než odpověď na okupaci Československa v roce 1968. To samozřejmě – a z knihy je to dobře patrné – souvisí mimo jiné i s početností, a tudíž i vlivem polských exilových komunit v různých částech světa.

Pro českého čtenáře je publikace zajímavá ještě z jedné perspektivy. Vůbec totiž nezmiňuje projevy solidarity a podpory, jíž se polské opozici, a vlastně samotnému polskému národu, dostalo ze zemí někdejšího sovětského bloku. Takové případy ovšem existovaly, a to i v českém prostředí. Jak známo, Charta 77 vydala v lednu 1982 dva dokumenty, jimiž vyjadřovala protest proti represím v Polsku, ale objevily se i další projevy solidarity, letákové akce apod., což všechno s sebou pochopitelně neslo nemalé riziko. Ostatně první případ perzekuce spojené s projevy solidarity s Polskem připadá právě na Československo a tresty, jež obdrželi mladí lidé (Jan Wünsch a další), kteří připravili a rozšiřovali letáky protestující proti represím v Polsku, nebyly nijak malé. Český pohled na historii mezinárodní solidarity je přitom zrcadlově opačný. Kniha *Za vaši a naši svobodu*, připravená v edici historika Adama Hradilka (Praha, Torst – Ústav pro studium totalitních režimů 2010), se věnuje protestům proti okupaci Československa v srpnu 1968, ovšem výhradně v zemích sovětského bloku. Vysvětlení odlišné polské perspektivy souvisí jistě s tím, že významnou roli v mezinárodní reakci na zavedení vojenského stavu hrály polské exilové komunity, a možná také s tím, že Poláci (nebo aspoň polští historici a historičky) se mnohem bezprostředněji považují za součást západního světa.

V každém případě by nebylo špatné, kdyby se anotovaná polská kniha stala jistou inspirací pro náš zájem a výzkum mezinárodních reakcí na události československého roku 1968.

Oldřich Tůma

MILLER, Jaroslav: *Czechoslovakia Exiled: František Váňa and Hlas domova*. Prague, Nakladatelství Lidové noviny 2021, 165 s., ISBN 978-80-7422-818-6.

Historik a emeritní rektor Univerzity Palackého v Olomouci Jaroslav Miller v posledních letech soustředí svou badatelskou pozornost na téma česko(slovenského) exilu po únoru 1948. Jeho původní specializací jsou přitom zejména urbánní dějiny v raném novověku; k tématu exilu a našich krajanských komunit ve světě se dostal během svého pedagogického působení na univerzitě v západoaustralském Perthu v letech 2010–2011. Ve volném čase zde pátral po zapomenutých osudech krajanů, aby následně s podporou Grantové agentury ČR provedl široce pojatý výzkum a výsledky publikoval ve dvou monografiích. Nejprve vyšli *Zapadlí vlastenci: Český exil v Západní Austrálii (1948–1989)* (Praha, NLN 2014; viz recenze Jaroslava Kříže v časopise *Český lid*, roč. 102, č. 1 (2015), s. 110–112) a o dva roky později ve spoluautorství s Janou Burešovou a Milošem Traplem *Český exil v Austrálii (1948–1989)* (Praha, NLN 2016; z recenzí viz např. Filip Pavčík ve slovenském *Historickém časopise*, roč. 66, č. 1 (2018), s. 171–173). Mezi poslední Millerovy publikační počiny v této oblasti patří rovněž anotovaná monografie, která na dosavadní výzkum navazuje a dále jej rozšiřuje.

V široce pojatých syntézách nebyl prostor věnovat se zajímavým a inspirujícím osobnostem našeho australského exilu do větších podrobností. Jednou z nich byl František Váňa (1916–1994), rodák z Maršovic u Benešova. Za třetí republiky aktivně působil v Sokole a Selských jízdách a jako takový byl již 25. února 1948 propuštěn ze svého dosavadního zaměstnání (účetní v n. p. Československé pivovary) a poté vyloučen i z vysokoškolského studia. Stejně jako desetitisíce dalších občanů

poúnorového Československa se i Váňa rozhodl odejít koncem května 1948 do exilu. Jeho cesta vedla přes německé a rakouské uprchlické tábory až do Itálie, kde se seznámil s lidoveckým exulantem Josefem Rýparem (1908–1951). V říjnu 1949 společně dorazili do australského Melbourne a záhy zde začali společně vydávat exilové periodikum *Hlas domova*.

První čísla vycházela od 15. ledna 1950 jako strojopisné cirkuláře, díky čemuž čeští vydavatelé nepotřebovali licenci australských úřadů k vydávání novin. Strojopisy byly rozmnožovány doslova „na koleni“, přesto se Váňovi a Rýparovi podařilo pro prvních patnáct čísel zajistit úctyhodný náklad 400–600 výtisků. Australská policie však poté další vydávání zastavila, neboť australská federální vláda nebyla příliš nakloněna tomu, aby podporovala jazykovou a kulturní svébytnost nově příchozích „Novoaustralánů“ – cílem byla naopak rychlá integrace a asimilace. Po předčasném úmrtí Josefa Rýpara se Váňa nenechal odradit a opakovaně žádal o možnost vydávat *Hlas domova* s povolením úřadů. To se mu nakonec podařilo a 23. července 1951 vyšlo první legální číslo Váňových exilových novin, a to pod podmínkou, že minimálně čtvrtina každého čísla bude vytištěna v angličtině. Periodikum pak vycházelo po téměř tři dekády, až do roku 1979, a záhy se z něj staly respektované exilové noviny.

Jaroslav Miller předkládá čtenářům zajímavou tezi, že namísto problematicky fungující Rady svobodného Československa byl dosavadní hierarchický přístup k řízení exilových organizací (americké ústředí RSC a exilové krajanské komunity ve zbylých částech světa) nahrazen neformální sítí vztahů a vazeb. Melbourne se tak postupně stalo jedním z pomyslných uzlů této globální exilové sítě. Váňův *Hlas domova* se ze strojopisného oběžníku rozrostl do podoby svébytné instituce. K aktivitám redakce patřila také

pomoc československým uprchlíkům, a to i během další uprchlické vlny po srpnu 1968, kdy se australská krajanská komunita exulantů a emigrantů rozrostla až na sedmáct tisíc osob. Váňa čile korespondoval a spolupracoval s dalšími osobnostmi a institucemi exilového světa, například s Ivanem Medkem ve Vídni, s manželi Škvoreckými v Torontu nebo s exilovým vydavatelstvím Konfrontace v Curychu. Redakce *Hlasu domova* fungovala jako distributor exilové literatury v Austrálii a stala se alternativním centrem českého politického exilu.

Vysokou úroveň *Hlasu domova* ocenil koncem roku 1971 z Říma rovněž bývalý ředitel Československé televize Jiří Pelikán, který zde začal vydávat vlivné exilové periodikum *Listy*; ironií osudu právě on po únoru 1948 jako člen „vyakčňovací“ komise se postaral o Váňův vyhazov z vysoké školy. Tvář *Hlasu domova* vtiskla trojice „australských“ autorů a editorů František Váňa – Karel Wendt – Václav Michl, měl však i řadu externích spolupracovníků zvučných jmen, jako například Ferdinanda Peroutku nebo Karla Schwarzenberga.

Jaroslav Miller nepsal klasickou biografii, která by sledovala Váňovy životní osudy od narození do smrti, ale zvolil metodu případových studií. Knihu tak tvoří čtrnáct tematických kapitol, v nichž autor rozebírá různé aspekty Váňova alternativního exilového centra. Pracoval přitom s pestrout škálou domácích i zahraničních archivních pramenů. Těžiště tvořily zejména jednotlivé ročníky *Hlasu domova* z let 1950–1979, které jsou uloženy v pražské knihovně Libri prohibiti. Dalším klíčovým zdrojem je rozsáhlá Váňova korespondence, uložená v litoměřické pobožce Literárního archivu Památníku národního písemnictví. V deseti kartonech jsou zde k dispozici dopisy od Přemysla Pittera, Pavla Tigrida a dalších osobností našeho exilu. Využity byly také prameny zahraniční provenience, například fondy

Ferdinanda Peroutky a Josefa Škvoreckého v Knihovně a archivu Hooverova ústavu (*Hoover Institution Library & Archives*) v kalifornském Palo Alto nebo písemnosti ve Váňově imigrační složce z Australského národního archivu (*National Archives of Australia*) v Canbeře. Je škoda, že autor až na výjimky nevytěžil relevantní fondy z pražského Archivu bezpečnostních složek, které by mohly nabídnout pohled na československý exil v Austrálii z „druhé strany barikády“ (konkrétně Františka Váni by se měl týkat svazek číslo T-989 MV, k dispozici by měla být i tzv. karta emigrace).

Kniha obsahuje sedmáct obrazových reprodukcí, které jsou příhodně začleněny přímo do textu. Jedná se o faksimile titulních stran *Hlasu domova*, případně dalších exilových periodik, a také o fotografie soukromé povahy, které autorovi ochotně zapůjčil syn vydavatele Frank Váňa mladší, žijící v australském státě Victoria. Poznámkový aparát (244 odkazy) najde čtenář až na konci knihy. Následuje stručná bibliografie a přehledný jmenný a místní rejstřík. Kniha vyšla v anglickém jazyce a primárně tedy cílí na zahraniční publikum, zejména z řad krajanské komunity v Austrálii, jejíž nejmladší generace už češtinou obvykle nevládne. Vedle toho se ale jistě stane důležitou pomůckou pro zdejší i zahraniční badatele, kteří se zabývají dějinami exilu nebo exilové žurnalistiky. Kniha je napsána velmi čtivě, a pokud by došlo také na její český překlad, jistě by si našla čtenáře i mezi širší veřejností.

Pavel Kreisinger

NEKOLA, Martin: *Na cestě za svobodou: Češi v uprchlických táborech po únoru 1948*. Praha, Euromedia Group v edici Universum 2020, 192 s., ISBN 978-80-242-6639-8.

Politolog a historik Martin Nekola soustředí v poslední dekádě svou badatelskou pozornost výhradně na téma české emigrace a exilu po únoru 1948. Mezi jeho poslední publikační počiny patří i anotovaná monografie, která je pokusem o syntézu táborového života uprchlíků z poúnorového Československa. V letech 1948–1953 opustilo komunistické Československo podle oficiálních statistik 43 612 osob, nicméně podle Nekoly se reálná čísla mohla pohybovat až mezi padesáti a šedesáti tisíci. Většina z nich se chtěla dostat do Spojených států nebo zemí západní Evropy, cesta tam však vedla přes uprchlické tábory, umístěné ponejvíce v amerických okupačních zónách Německa a Rakouska. Čechoslováci se nicméně ocitli i v táborech vzdálenějších okupačních zón britské a francouzské. Tyto tábory byly brzy přeplněné, a proto se Mezinárodní organizace pro uprchlíky (*International Refugees Organization* – IRO) rozhodla přesouvat lidi utíkající přes železnou oponu do táborů v Itálii, kde byly podmínky – i s ohledem na teplejší počasí – přijatelnější. Z Itálie pak vyplouvaly zaoceánské lodě převážející uprchlíky zejména do vzdálených částí dřívějšího britského impéria (Austrálie, Nový Zéland, Kanada) nebo do Latinské Ameriky (zejména Argentina, Brazílie, Chile, Venezuela). Složitější bylo dostat se do země zaslíbené, tedy do USA. Zde platily přísné imigrační kvóty a doba strávená v táboře se tudíž mohla žadatelům prodloužit až na osm let.

Martin Nekola se rozhodl široké téma zúžit a věnuje se primárně uprchlíkům české národnosti, zatímco Slováci a Židé zůstali stranou jeho zájmu, stejně jako osoby, které obývaly uprchlické tábory již v éře

třetí republiky. Autor nepostupuje výhradně chronologicky, ale spíše tematicky. Monografii tvoří 26 kratších kapitol, v nichž rozebírá různé fenomény táborové každodennosti, jako bylo táborové stravování (s. 71–75), lékařské prohlídky (s. 141–146), které byly pro odjezd do vysněné země klíčové, nebo táborový život dětí (s. 47–50). Například v bavorském Bad Aiblingu existoval speciální tábor pro sirotky a děti uprchlíků, o které se rodiče nemohli starat, a spolu s nimi sem byli umísťováni mladiství, kteří do zahraničí utekli sami, bez doprovodu rodičů. Právě do kategorie „mládeže bez doprovodu“ spadala i většina z pěti set československých dětí. Poněkud stručně je popsána role Rady svobodného Československa, která osud uprchlíků prostřednictvím svých zástupců sledovala a snažila se jim v rámci svých velmi omezených možností pomoci (s. 85–89). V důsledku úsporného pojetí jednotlivých kapitol kniha představuje spíše soubor vybraných kapitol z českého uprchlického života než plnohodnotnou syntézu.

Jednoznačným kladem je pozoruhodná obrazová příloha. Materiály do ní autor shromáždil v domácích i zahraničních archivech a soukromých sbírkách a vhodně ji umístil do hlavního textu, takže vlastně tvoří součást výkladu. Některé reprodukce však bohužel nejsou příliš kvalitní, řada snímků byla pravděpodobně „přefocena z ruky“ namísto pečlivého oskenování.

Autor pracoval s pestrout škálou archivních pramenů, je nicméně škoda, že nevyužil relevantních fondů z pražského Archivu bezpečnostních složek, kde je k některým uprchlickým táborům k dispozici rozsáhlá agenda včetně pozoruhodné fotodokumentace. Dále se opíral o dosud nepublikované vzpomínky nebo knižně vydané paměti exulantů. Hlavní text je doplněn také o biografické medailony devíti osob, umístěné v samostatném rámečku na konci kapitol. Jedná se většinou o významné představitele

našeho poúnorového exilu (Pavel Tigrid, Juraj Slávik, Velen Fanderlik a další), jejich životopisy jsou však zpracovány velmi úsporně, bez odkazů na literaturu, v některých případech až povrchně – například Slávikovi a Tigridovi není věnována ani půlstrana textu.

Přestože má kniha poznámkový aparát, nenajdeme v ní seznam pramenů a zdroje jsou uvedeny pouze u fotografií, ovšem bez archivních fondů a signatur (s. 187). Rovněž závěrečná bibliografie (s. 188–189) je spíše výběrová a chybí v ní některé soudobé práce, jež se týkají exilu a rovněž přibližují „táborovou“ problematiku. Jedná se například o syntézu Jaroslava Millera, Jany Burešové a Miloše Trapla *Český exil v Austrálii 1948–1989* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016) nebo studii Františka Hanzlíka a Milana Vyhlídala „Svaz letců svobodného Československa (Free Czechoslovak Air Force Association) 1951–2016“ v časopise *Historica Olomucensia* (č. 52, 2017, s. 271–298). Autoři zde uvádějí přesná kritéria, na jejichž základě byli bývalí českoslovenští příslušníci britského Královského letectva, kteří se soustředili v táborech v Klewe, přijímáni do Velké Británie.

V závěrečné kapitole „Cesta volná“ (s. 173–181) Martin Nekola uvádí, že ještě na počátku roku 1950 se v táborech spravovaných Mezinárodní organizací pro uprchlíky nacházelo 33 570 Čechoslováků,

z toho 19 271 v amerických okupačních zónách. Shrnující závěr v knize nenajdeme, jsou zde nicméně připojeny podrobné abecední seznamy všech táborů, kde uprchlíci z Československa pobývali (s. 181–182). Autor došel k celkovému počtu 131 (z toho 90 v Německu, 25 v Rakousku a 16 v Itálii). Jen některé z těchto táborů jsou však zakresleny na třech přehledných mapách, umístěných v závěru knihy (s. 184–185). Další nepohodlí pro čtenáře může spočívat v absenci jmenného a – s ohledem na téma knihy – i místního rejstříku.

Rukopis bohužel neprošel recenzním řízením ani nebyl lektorován, což je nepochybně škoda, neboť z posouzení by jistě vyplynula řada podnětných připomínek, které mohl autor před odevzdáním rukopisu do tisku zpracovat. I přes uvedené výtky se jedná o důležité a českou historiografií opomíjené (s výjimkou dvou studií Heleny Arenbergerové a Sylvie Šimsové o táborech Valka u Norimberka z let 2010 a 2016) badatelské téma, na něž Martin Nekola upozorňuje. Daří se mu nastítnit řadu výzkumných otázek, které bude žádoucí v budoucnu rozpracovat podrobněji.

Pavel Kreisinger